

HALİL HALİD BEY VE “RODOS FETHİNDE SULTAN SÜLEYMAN’IN TEDABİR-İ SİYASİYESİ” ADLI RİSALESİ

*Halil Halid Bey And His Tractate Which Named “Rodos Fethinde Sultan Süleyman’ın Tedabir-i Siyasiyesi
[The Political Measures of Sultan Suleiman in The Conquest of Rhodes]”*

Arş. Gör. Yakup ŞAHİNER

Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, Erzurum, Türkiye, yakup.sahiner@atauni.edu.tr
Araştırma Makalesi/Research Article

Öz

Makale Bilgisi

Geliş/Received:
22.11.2021

Kabul/Accepted:
09.03.2022

Sayfa/ Page:
224-245

mecmua.1026853

Halil Halid Bey Osmanlı döneminde tanınmış ulema ailelerinden biri olan Çerkeşeyhizadeler mensuptur. 1868 yılında Ankara’da dünyaya gelmiş ve ilköğrenimini burada tamamlamıştır. Daha sonra amcasının destek ve teşvikleriyle İstanbul Bayezid Medresesi’ne kaydolmuştur. Bayezid Medresesi’nden mezun olduktan sonra dönemin modern okullarından biri olan Mekteb-i Hukuk’u kazanmış ve eğitimine burada devam etmiştir. Mekteb-i Hukuk’u bitirdikten sonra ise İstanbul’da avukatlık ve gazetecilik yapmaya başlamıştır. Fakat bu sıralarda yaşadığı bazı olaylar İstanbul’u terk edip İngiltere’ye kaçmasına sebep olmuştur. İngiltere’deyken tanıştığı ileri gelen şahsiyetlerin destekleri, Cambridge Üniversitesi’nde ilk Türk hoca olmasını sağlamış ve bu görevi 1911 tarihine kadar sürdürmüştür. 1911 tarihinde Cambridge Üniversitesi’ndeki görevinden istifa ederek İstanbul’a dönmüştür. İstanbul’a döndükten sonra Nisan 1912 tarihinde İttihat ve Terakki Fırkası’nın Ankara mebusu olmuştur. 1913’te Bombay Başkonsolosluğuna atanmıştır. Mayıs 1914’te başkonsolosluk görevinden istifa ederek tekrar İstanbul’a dönmüştür. Ekim 1914’te Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Harbi’ne katılmasıyla Almanya’ya gitmiştir. Birinci Dünya Harbi’nin sona ermesinden sonra İstanbul’a dönen Halil Halid Bey 1922’de İstanbul Darülfünunu’na hoca olarak atanmış ve zatürree hastalığından dolayı vefat ettiği 1931 yılına kadar hocalık görevini sürdürmüştür. Vefat ettiğinde 63 yaşında olan Halil Halid Bey, İngiltere, Mısır, Sudan, Cezayir, Hindistan ve Almanya gibi pek çok ülkede bulunmuş ve bulunduğu ülkelerde çeşitli görevler üstlenmiştir. Yürüttüğü görevleri sırasında ilme olan tutkusunu ilim âlemine çok sayıda mühim eser kazandırmasını sağlamıştır. Mühim eserlerinden bir tanesi de bu çalışmanın konusu olan *Rodos Fethinde Sultan Süleyman’ın Tedabir-i Siyasiyesi* adlı risalesidir. Çok sayıda Avrupalı tarihçinin eserine müracaat ederek yazdığı risalede Rodos’un fethi üzerinden uluslararası ilişkilere, İnsan haklarına, Doğu ve Batı medeniyetine ve savaş hukuku gibi konulara değinmiştir.

Anahtar Kelimeler: Halil Halid, Rodos, Sultan I. Süleyman, Osmanlı, İngiltere

Abstract

Halil Halid Bey is a member of the Çerkeşeyhizades, one of the well-known ulama families during the Ottoman period. He was born in Ankara in 1868 and completed his primary education here. Later, with the support and encouragement of his uncle, he enrolled in Istanbul Bayezid Madrasah. After graduating from Bayezid Madrasah, he won Mekteb-i Hukuk, one of the modern schools of the period, and continued his education here. After graduating from Mekteb-i Hukuk, he started working as a lawyer and journalist in Istanbul. However, some of the events he experienced during this time caused him to leave Istanbul and flee to England. The support of prominent figures he met in England enabled him to become the first Turkish lecturer at Cambridge University and he continued this duty until 1911. In 1911, he resigned from his job at Cambridge University and returned to Istanbul. After returning to Istanbul, he became the Ankara deputy of the Committee of Union and Progress in April 1912. In 1913, he was appointed to the Bombay Consulate General. In May 1914, he resigned from his duty as consulate general and returned to Istanbul. In October 1914, with the participation of the Ottoman Empire in the First World War, he went to Germany. Returning to Istanbul after the end of the First World War, Halil Halid Bey was appointed to the Istanbul Darülfünun as a lecturer in 1922 and continued his teaching until 1931, when he passed away due to pneumonia. Halil Halid Bey, who was 63 years old when he passed away, has been in many countries such as England, Egypt, Sudan, Algeria, India and Germany and has undertaken various duties in the countries where he is located. His passion for science during his duties enabled him to gain many important works to the world of science. One of his important works is his tractate named *The Political Measures of Sultan Suleiman in the Conquest of Rhodes [Rodos Fethinde Sultan Süleyman’ın Tedabir-i Siyasiyesi]*, which is the subject of this study. In his treatise, which he wrote by referring to the works of many European historians, he touched on international relations, human rights, Eastern and Western civilization and the law of war through the conquest of Rhodes.

Keywords: Halil Halid, Rhodes, Sultan Suleiman I, Ottoman, England

Atf/Citation: Şahiner, Y. (2022). Halil Halid Bey ve “Rodos Fethinde Sultan Süleyman’ın Tedabir-i Siyasiyesi” Adlı Risalesi. *MECMUA-Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* ISSN: 2587-1811 7(13), 224-245

Sorumlu Yazar/Corresponding Arş. Gör. Yakup ŞAHİNER

Çatışma Beyanı/Conflict Statement: Makalenin yazar/yazarları bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığı dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan ederler.

Giriş

Çerkeşseyhizade Halil Halid Bey tanınmış bir ulema ailesinin çocuğu olarak Ankara'da 1868'de dünyaya gelmiştir. İlk ve orta öğrenimini Ankara'da tamamladıktan sonra amcasının yardımlarıyla İstanbul'da eğitim hayatına devam etmiştir. İstanbul'da eğitim aldığı sıralarda yaşadığı olaylar kendisinde Avrupalılara karşı ilgi uyandırmıştır. Avrupa'ya olan ilgisi ve dönemin şartları kendisinin İngiltere'ye kaçmasına sebep olmuştur. İngiltere'de bulunduğu dönemde temas kurup samimi olduğu kültürlü kişiler katkısı ve kendi gayretleriyle çeşitli ilimlerde uzmanlaşmıştır. İlk önemli eserlerini İngiltere'de veren Halil Halid Bey, 1931'de vefat edene kadar çeşitli ülkelerde, çok sayıda ve birçok dilde kitap, risale, makale ve köşe yazısı gibi eserler kaleme almıştır. Birçok eserinde İngiliz, Fransız ve diğer sömürgeci devletlere karşı kaleme aldığı yazılarıyla sömürülen halkların savunucusu olmuş ve bu yönüyle de anti-emperyalist bir çizgide yer almıştır (Öztürk, 2005, s. 11-166.; Halil Halid, 2008, s.3-160). Kısacası Halil Halid Bey millî ve manevi değerlerine bağlı anti-emperyalist ve kültürlü bir Osmanlı aydını olarak anılmıştır (Halil Halid, 2005, s. 20.; Halil Halid, 2017, s. 9).

Araştırmaya konu olan "Rodos Fethinde Sultan Süleyman'ın Tedabir-i Siyasiyesi" adlı risale Halil Halid Bey tarafından çeşitli dillerde yayınlanan eserlerden istifade edilerek kaleme alınmıştır. Tarafımızca Latin harflerine transkripsiyonu yapılan bu risale bugün İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı gibi birçok kütüphaneden temin edilebilmektedir. Bu kütüphanelerden birisi de Atatürk Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Kütüphanesidir. Adı geçen kütüphanenin Seyfettin Özege Nadir Eserler salonunda yer alan risale Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınan yüzlerce eserden biridir. Toplamda yirmi sayfa olan risale Halil Halid Bey'in Fusul-i Mütenevvi'a serisi olarak kaleme aldığı dört risaleden üçüncüsüdür (Halil Halid, 1326/a.; Halil Halid, 1326/b.; Halil Halid, 1326/c.; Halil Halid, 1327/4).

1. HALİL HALİD BEY'İN HAYATI, ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

Halil Halid Bey'in soyu kendisinin de eserlerinde unvan olarak kullandığı Çerkeşseyhizadelere dayanmaktadır (Halil Halid, 2008, s. 6). Ataları kendi ifadesi ile Orta Asya'dan Horasan'a ve Horasan'dan Anadolu'ya göç ederek Ankara ve Karadeniz sahilleri arasındaki Çerkeş'e gelmişlerdir. Çerkeş'te bir süre bulunan ataları daha sonra Çerkeş'ten Ankara'ya göç edip buraya yerleşmeye karar vermişlerdir. (Halil Halid, 2008, s. 4-5). Kendisi de 1868'de¹ Ankara'da dünyaya gelen Halil Halid Bey'in (Halil Halid, 2018, s. 125) babası Çerkeşseyhizade Ahmet Refi Efendidir. Annesi ise *Bosna-Hersek sınırlarını korumakla görevli asker ailesine mensup* (Halil Halid, 1903, s. 21) Refika Sıdika Hanımdır (Uzun, 1997, s. 313). Halil Halid Bey dokuz yaşındayken babası vefat etmiştir. 14 yaşına geldiğinde vesayeti amcasına geçmiş ve tahsiliyle o ilgilenmeye başlamıştır (Halil Halid, 1903, s. 13-43,76; Halil Halid, 2017, s. 7).

Halil Halid Bey 1882-1883'te Ankara Rüştüyesi'ni bitirmiş ve amcası Mehmed Tevfik Efendi'nin² vesayeti altında İstanbul'daki Bayezid Medresesine kaydolarak eğitime başlamıştır (Halil Hâlit, 2007, s. 9). Buradaki eğitimini 1885 yılında tamamlayan Halil Halid Bey askerlikten muaf olma girişimleri esnasında Ankara'ya dönmüş ve birde Beyrut seyahatine çıkmıştır. Bu tarihlerde Halil Halid Bey'de, Avrupalılara karşı var olan ön yargı kırılmış ve Batı giyim-kuşamı gibi Avrupalı yaşam tarzına ilgi duymaya başlamıştır. Özellikle Beyrut gezisi sırasında gördükleri onun medrese ekolünden kopup modern tarzdaki Hukuk mektebine ilgisini artırmıştır (Halil Halid, 2018, s. 171-177). Onun modern hukuka ilgisi ve çabası 1887 yılında Mekteb-i Hukuk'a girmesini sağlamış ve aynı okuldan 1893'te mezun olmuştur (Halil Halid, 2017, s. 7).

Halil Halid Bey Mekteb-i Hukuk'tan mezun olduktan sonra devlet görevlisi olarak çalışmayı düşünen çoğu arkadaşının aksine serbest avukatlık yapmayı daha mantıklı bulmuştur. Kariyerinin bu döneminde Halil Halid Bey, Ebuzziya Mehmet Tevfik Bey'in "Imprimérie Ebuzzia" adlı yayın ofisine de gitmeye başlamış ve burada çıkarılan dergilerin okunup düzeltilmesine yardımcı olmuştur. "Imprimérie Ebuzzia" adlı yayın ofisinde çalıştığı sıralarda The Times gazetesinin muhabiri olan bir Avrupalı ile tanışmış ve bu tanışma onun hayatını farklı bir istikamete sürüklemiştir. The Times muhabiri vasıtası ile de birçok Avrupalı ile tanışma imkânı bulmuştur. Bu tanışma Halil Halid Bey'in Avrupalı kişiler ile Osmanlı Devlet kurumları arasında aracılık işlerini yapmasını sağlamıştır. Halil

Halid Bey bu sayede Osmanlı Devleti'nin İstanbul'daki yönetim mekanizması hakkında çeşitli fikirler edinmiştir (Halil Halid, 2008, s. 82-84).

Halil Halid Bey'in İstanbul'da Avrupalılar ile yakın teması saray hafiyelerinin takibine düşmesine sebep olmuştur. Özellikle İstanbul'daki bir hamamda yaşadığı olay hafiyeye takibinde olduğuna emin olmasını sağlamış ve bu durum kendisinde İngiltere'ye kaçma fikrini oluşturmuştur. Neticede İngiltere'ye kaçmak için arkadaşı The Times gazetesi muhabiri ile görüşmüş ve onun tavsiyesiyle kargo gemileri işleten bir İngiliz ile temas kurmuştur. Bu İngiliz'in yardımıyla Rusya'dan hareket edip 22 Nisan 1894 sabahı İstanbul'a ulaşan bir İngiliz kargo gemisine 5 pound karşılığında binmiştir. Buğday taşıyan bu gemi 22 Nisan 1894 öğle vakti İstanbul'dan hareket etmiş ve 9 Mayıs 1894'te İngiltere'nin Hull limanına ulaşmıştır (Halil Halid, 2008, s. 125-145; Halil Halid, 2018, s. 224-239). Halil Halid Bey'in İngiltere'ye kaçmasında hafiyeye takibine uğraması yanında İngiltere'de ilmi konularda kendini geliştirebileceği düşüncesi de önemli rol oynamıştır (Halil Hâlid, 2005, s. 14; Halil Hâlit, 2007, s. 9).

9 Mayıs 1894'te Hull Limanına ulaşan kargo gemisinden karaya inen Halil Halid Bey tren vasıtasıyla Londra'ya hareket etmiştir. Londra'da iken Sultan II. Abdülhamid Han'a yazdığı bir mektupta: "Sultan II. Mahmud tarafından ailesine verilen topraklara, bu dönemde el konulduğundan mahkemelerde perişan olduklarını ve maddi sıkıntılar yaşadıklarını belirtmiştir". Mektubuna müteakip cevabi yazı gelmiş ve Londra Sefaretine davet edilmiştir. Londra Sefiri Rüstem Paşa tarafından nezaketle karşılanmıştır. İkili arasındaki görüşmeler neticesinde Halil Halid Bey çeşitli vaatlerle İstanbul'a dönmeye ikna edilmiştir³. İngiltere'de 3 ay gibi bir süre kalan Halil Halid Bey ikna olması sonucu İngiltere'den ayrılarak Ağustos 1894'te İstanbul'a ulaşmıştır. İstanbul'da "Adliye Nezaretine bağlı İstanbul Merkez Ceza Mahkemelerinde Müddeiumumî Vekili" olarak vazifelendirilmiştir. Fakat kısa bir süre sonra saray hafiyeleri tarafından takip edildiğini ve bunun ilkinden daha yoğun olduğunu anlamıştır. Daha sonra saraya çağrılarak Pera'daki Avrupalılara bilgi sızdırmakla suçlanmıştır. Bu gibi suçlamalara verdiği cevap ile kendisini aklasa da bu olaylar huzursuzluğunu artırmıştır. Bu yüzden hafiyeye takibine ek olarak kendisine verilen vaatlerinde tam tutulmadığı gerekçesiyle 8 Kasım 1894'te gemi ile İstanbul'dan ikinci kez ayrılarak 26 Kasım 1894'te Liverpool limanına ulaşmıştır (Halil Halid, 2008, s. 148-160).

İngiltere'ye ikinci kez giden Halil Halid Bey, Ebuzziya Mehmed Tevfik Bey'in tavsiyesiyle burada Abdülhak Hamid (Tarhan) ile yakınlık kurmuştur⁴ (Halil Halid, 2017, s. 8). Bu dönemde Halil Halid Bey, İngilizcesini geliştirerek İngiliz gazetelerinde Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik durumunu anlatan yazılar kaleme almıştır (Halil Halid, 2008, s. XI). Buna ek olarak Londra'da çıkan ve Selim Faris Bey'e (Civanpir Efendi) ait olan *Hürriyet Gazetesinde* de İngiliz gazetelerinden tercüme edilen yazıların Türkçe olarak düzeltilmesi işini yapmıştır (Halil Halid, 2005, s. 15). İngiltere'deki gazetelerde yazılar yazması popülarlığını artırmış olmalı ki 1897 yılında Londra büyükelçiliğine konsolos yardımcısı olarak atanmıştır (Halil Hâlit, 2007, s. 9-10). Konsolos yardımcılığı sırasında İngilizlerin Basra Körfezi'ne dair emellerini ortaya koyduğu 7 Mart 1898 tarihli raporu kaleme alarak Sultan II. Abdülhamid Han'a sunmuştur. Fakat daha sonraki süreçte Londra sefiri ve konsolosu hakkında eleştirel bir dille kaleme aldığı Türkçe risale, konsolos yardımcılığı görevine son verilmesine sebep olmuştur (Halil Halid, 2005, s. 15-16).

Halil Halid Bey'in İngiltere'de Abdülhak Hamid'in (Tarhan) vasıtasıyla tanıştığı İngiliz şarkiyatçılardan Elias John Wilkinson Gibb hayatındaki dönüm noktalarından biri olmuştur⁵. E.J.W. Gibb ilerleyen tarihlerde *A History of Ottoman Poetry* adlı eseri hazırlarken Halil Halid Bey'den yardım almıştır.⁶ E. J. W. Gibb, Halil Halid Bey'deki yeteneği keşfetmiş olmalı ki Cambridge Üniversitesi Profesörü Edward Granville Browne'a onu tavsiye etmiştir. Tavsiye üzerine E. G. Browne ile Halil Halid Bey arasında yakınlık olmuş ve Halil Halid Bey'in 1897'de Cambridge Üniversitesi'nde konsolos adaylarına Türkçe muallimlik yapmaya başlamasında E. G. Browne'nin önemli rolü olmuştur. Halil Halid Bey ilerleyen yıllarda Cambridge Pembroke College'de yüksek lisans eğitimine başlamıştır. 1902 yılında ise aynı kolejde yüksek lisans eğitimini tamamlamıştır. Yüksek Lisansını tamamlamasından dolayı "Üstad-ı Ulûm" unvanını alan Halil Halid Bey Cambridge Üniversitesi Special Board of Indian Civil Service'e [Hindistan Memurin Araştırmaları Dairesi] Türkçe hocası olarak atanmış, daha sonra hocalığını sırasıyla Foreign Service Students Comitte [Dış

Hizmetler Okulu] ve Board of Oriental Studies [Şarkiyat Araştırmaları] biriminde sürdürmüştür. Çeşitli birimlerde hocalık yapan Halil Halid Bey'in Londra'daki eğitim-öğretim faaliyetleri 1911 yılına kadar devam etmiştir⁷ (Öztürk, 2005, s. 32; Halil Halid, 2008, s. XII; Karaca, 2015, s. 1345-1346).

1902'de Cambridge Üniversitesi'nde "Üstad-ı Ulûm" unvanını alarak ders vermeye başlayan Halil Halid Bey bu yönüyle Cambridge Üniversitesi'nde ders veren ilk Türk olmuştur (Halil Halid (Teşkilat-ı Mahsusa Üyesi), 2008, s. 7; Halil Halid, 2017, s. 8). Cambridge'de ders vermeye başladıktan sonra Londra'da basılan ve E. J. Gibb'e ithaf ettiği İngiltere'deki ilk önemli eseri olan "*The Diary of a Turk [Bir Türk'ün Günlüğü]*" adlı eseri 1903'te yayınlamıştır (Halil Hâlit, 2007, s. 10-11). Halil Halid Bey otobiyografik olarak kaleme aldığı bu eserinde çocukluğundan İngiltere'ye kaçışına kadarki hayat serüveninden bahsetmiş bunu yaparken de Osmanlı toplumunun siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik yapısına dair önemli malumatlar vermiştir. (Halil Halid, 1903, s. 1-269; Halil Halid, 2008, s. 3-160; Halil Halid, 2018, s. 125-250). İngiliz kamuoyunca beğenilen eser hakkında *The Times* ve *The Daily Telegraph* gibi dönemin İngiliz neşriyatında çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır (Halil Halid, 2008, s. XI).

9 Ocak 1904 tarihinde Sudan ve Mısır seyahatine çıkan Halil Halid Bey'in "*A Study in English Turcophobia [İngiltere'de Türk Düşmanlığı Üzerine Bir Araştırma]*" adlı eseri Londra İslam Cemiyeti tarafından 1904'te Londra'da yayınlanmıştır. Eser İngiltere'de bulunan Türk ve İslam karşıtlığı yapan grupları analiz ederek bu grupların İngiltere'de bulunan gazeteci, politikacı, papaz ve Yahudiler tarafından kışkırtıldığını vurgulamıştır (Öztürk, 2005, s. 145-146; Halil Halid, 2008, s. XII). Sudan ve Mısır seyahatlerini tamamladıktan sonra İngiltere'ye dönen Halil Halid Bey 1905 tarihinde Cambridge Üniversitesini temsilen Cezayir'de düzenlenecek olan XIV. Şarkiyatçılar kongresine katılmış ve buradaki izlenimlerini "*Cezayir Hatıratından*" adı ile 1906 yılında Kahire'de yayınlamıştır. Halil Halid Bey eserinde gezip gördüğü yerler hakkında bilgi vermesinin yanında kongrenin işleyişi ve sunulan tebliğler hakkında da önemli değerlendirmelerde bulunmuştur (Halil Hâlit, 2007, s. 11, 15-92). 1907 yılında ise *The Crescent Versus the Cross [Hilal ve Haç Kavgası]* adlı kitabı Londra'da yayınlanmıştır. Özetle İslam karşıtlığı, emperyalizm, sömürgecilik, mezhep çatışmaları, enerji kaynaklarının paylaşımı gibi konuların yanında İslam ve Hristiyanlıktaki inanç esasları ve uygulamaları, misyonerlik, ruhbanlık, kölelik, kadınların durumu, çok kadımlı evlenme, boşanma ve esirlerin durumu gibi konularda ele alınmıştır (Halil Halid, 2017, s. 15-204). Halil Halid Bey'in Batı emperyalizmi konusunda görüşlerini en net ortaya koyduğu bu eser ilk olarak İngilizce basılmış ve hakkında çok sayıda gazete ve dergide yazılar kaleme alınmıştır. Bu durum eserin ilgi görmesini ve sırasıyla Urduca, Türkçe ve Arapçaya çevrilmesini sağlamıştır (Halil Halid, 2005, s. 23).

Avusturya'nın 1908 yılında Bosna-Hersek'i işgal etmesi üzerine Halil Halid Bey, Avusturya'yı Bosna işgalinden vazgeçirmek ve yıpratmak gayesiyle çeşitli yazılar kaleme alarak Âlem-i İslam'ı Avusturya'ya karşı boykota çağıran ilk kişi olmuştur. Boykot çağrısını ilk olarak *Şura-yı Ümmet* dergisinde "*Osmanlı Boykotu ve İngilizler*" ve sonrada *Servet-i Fünun* dergisinde "*Horasani*" mahlasını kullanarak "*Londra Muhâbirimizden Mektub-ı Mahsus Avusturya'ya Karşı Mukabele-i İktisadiye ve Âlem-i İslam*" adlı makaleler ile yapmıştır. Halil Halid Bey İtalyanların 1911'de Trablusgarp'ı işgali üzerine İtalyanlara karşıda Âlem-i İslam'ı boykota çağırmıştır. Bu çağrısını ise *Sırat-ı Müstakim* dergisinde "*Memalik-i Ecnebiye Müslümanları ve Donanma İanesi*" adlı makale ile yapmıştır (Öztürk, 2005, s. 105-106).

Halil Halid Bey yine 1908-1911⁸ yılları arasında Londra'daki mevcut mescidin merkeze 40-50 km. uzaklıkta olmasından dolayı Londra'daki Müslümanların yeni bir camide bir araya gelmesi ve çeşitli İslam ülkelerinden Londra'ya gelen gençlerin millî ve manevi değerlerini muhafaza edebilmesi gayesiyle Londra'da bir cami yapımı için çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. Fakat bazı siyasi ve ekonomik sorunlardan dolayı bu amacına ulaşamamıştır (Öztürk, 2005, s. 39-44).

Halil Halid Bey 1908-1910 tarihleri arasında tarih ile alakalı Fusul-i Mütenevvi'a adını verdiği dört risale kaleme almıştır. Bu risalelerden ilki İslam ve Hristiyan âlemi arasındaki ilişkileri ele aldığı: "*Füsûl-i Mütenevvi'a I, İslâm ile Nasrâniyyetin Münâsebât-ı Asliyyesi*", ikincisi Türk ve İngiliz ilişkilerini ele aldığı: "*Füsûl-i Mütenevvi'a II, Türkler ile İngilizlerin İlk Teması*", Üçüncüsü Kanuni

Sultan Süleyman'ın Rodos siyasetini ele aldığı ve bu çalışmanın da esas kaynağı olan: *Füsûl-i Mütenevvi'a III, Rodos Fethinde Sultan Süleyman'ın Tedâbir-i Siyâsiyyesi*" ve dördüncüsü ise Şehzade Cem Vak'asını ele aldığı ve tarafımızca ayrı bir çalışma da latinize edilen (Şahiner, 2021, s. 315-345): "*Füsûl-i Mütenevvi'a IV, Şehzâde Cem Vâk'asında Mes'ele-i Hamiyyet*" adlı risaledir. (Halil Halid, 1326/a; Halil Halid, 1326/b; Halil Halid, 1326/c; Halil Halid, 1327).

1911 yılında vatanına hizmet etmek gayesiyle Cambridge Üniversitesi'ndeki görevinden istifa eden Halil Halid Bey⁹ (Halil Halid, 2005, s. 39) aynı yıl içerisinde Türkiye'ye dönmüş ve Nisan 1912'de İttihat ve Terakki Fırkası'nın Ankara mebusu olmuştur¹⁰ (M.M.Z.C, 1328 [1912], s. 2). Ankara mebusluğu yanında Encümen-i Maârif başkanlığını da yürüten Halil Halid Bey bu görevi esnasında Tedrisât-ı İbtidaiye [İlköğretim] kanununun çıkarılmasında önemli rol oynamıştır¹¹ (Halil Hâlit, 2007, s. 10). 5 Ağustos 1912 tarihinde Meclis-i Mebusan feshedilince Halil Halid Bey'in siyasi hayatı da sona ermiştir. (Halil Halid, 2008, s. XII). Aradan yaklaşık bir yıl geçtikten sonra (muhtemelen İngilizce ve Urduca vakıf oluşu nedeniyle) Eylül 1913 tarihinde Bombay başkonsolosu olarak atanmıştır. Bu görevini istifa ettiği Mayıs 1914 tarihine kadar sürdüren Halil Halid Bey istifasının akabinde İstanbul'a dönmüştür (Özcan, 1997, s. 216-217; Halil Halid, 2017, s. 9).

Halil Halid Bey Bombay başkonsolosluğundan istifa edip İstanbul'a geleli birkaç ay olmuştu ki Osmanlı Donanması 29 Ekim 1914 tarihinde Almanların desteğiyle Rus limanlarını bombalayarak bir bakıma I. Dünya Savaşına müttefik devletler safında girdiğini ilan etmiştir. İşte böylesine kritik bir dönemde İstanbul'da bulunan Halil Halid Bey'de mevcut siyasi ortam bir atalet meydana getirmiş ve bundan ötürü de kendi ifadesi ile on bir ay gibi bir süre faaliyette bulunamamıştır. Sonuçta çalışmalarına devam edebilmek gayesiyle Temmuz 1915'te Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanya'ya gitmiştir. Halil Halid Bey Almanya'da bulunduğu dönemde çeşitli Alman gazeteleri yanında "*Die İslamische Welt*"¹² gibi Almanya'da çıkan dergilerde de yazılar kaleme almıştır. Bu dönemde Almanya'da çıkan gazete ve dergilerin yanında İstanbul'da çıkan gazete ve dergilere de çeşitli yazılar göndermiştir (Öztürk, 2005, s. 56-58). Halil Halid Bey Almanya'da sadece gazete ve dergi yazarlığı yapmamış bunun yanında Berlin'deki müesseseleri inceleme imkânı bulmuştur. Bu incelemelerini 1918 yılında "*Bazı Berlin Makâlâtı*" adı ile Berlin'de yayınlamıştır. 1919 yılında ise İngiliz İşçi hareketini iktidar, basın ve şark konularıyla beraber değerlendirdiği "*The British Labour and the Orient* [İngiliz İşçi Hareketi ve Şark]" adlı eserini İsviçre'nin Bern şehrinde neşretmiştir (Halil Halid, 2008, s. 231-269).

Halil Halid Bey I. Dünya Savaşı boyunca Almanya'da bulunmuş ve savaşın sona ermesinden sonra Almanya'dan İstanbul'a hareket etmiştir (Öztürk, 2005, s. 58). İstanbul'da bulunduğu bir dönemde yani 1922'de İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi'ne muallim olarak atanmıştır. Bir süre bu fakültede ders veren Halil Halid Bey daha sonra etnografya gibi dersleri okutmak üzere İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi'ne geçmiştir. İlahiyat Fakültesi'nde dersler vermesinin yanında 1925'te "*Türk Hâkimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*" adlı eseri kaleme alarak İstanbul'da neşretmiştir. Çeşitli makalelerden oluşan eserin ilk altı makalesinde:" Geçmişten günümüze Türk-İngiliz ilişkileri, Türk-İngiliz ilişkilerinin sonuçları, Petrol Mücadelesi, Irak ve Musul meselesi gibi konular ele alınmıştır. Kitabın diğer üç makalesi ise Türklerin; Hint Müslümanları, Mısırlılar ve Araplar ile olan ilişkilerine ayrılmıştır (Halil Halid, 2005, s. 18-19, 26; Halil Halid, 2008, s. 11-109). Bunun yanında İlahiyat Fakültesi'nin 1926'da yayın hayatına başlayan *Darülfünunu İlahiyat Fakültesi Mecmuası* adlı mecmuasında da din, tarih ve etnografya üzerine yaklaşık 12 adet makale yayınlamıştır (Öztürk, 2005, s. 58, 164-166). Halil Halid Bey İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi'nde verdiği Müslüman milletlerin etnografyası, İslam felsefesi ve antropolojiye giriş adlı dersler yanında Mekteb-i Harbiye'de de İngilizce eğitimi vermiştir (Uzun, 1997, s. 314).

1925-1926 tarihleri arasında çok sayıda makale ve kitap neşrettiği tespit edilen Halil Halid Bey'in yukarıda bahsedilen kitap ve makaleleri yanında İslam dininin yayılışı ve sosyo-ekonomik yaşamla ilgili dört farklı İngilizce eseri de Türkçeye tercüme etmiştir. Halil Halid Bey'in tercüme ettiği eserlerden ilki; Gerard Fiennes ve L.g Pilkington tarafından iktisat kitaplarına temel olmak gayesiyle İngiltere'deki ilköğretim son sınıf ve ortaöğretim ilk sınıflar için yazılan, "*Getting Our Living An Elementary Introduction to Economics of Daily Life*" adlı eserdir. Osmanlı Türkçesine "*Maîşetimizi İstihâl Her Günkü İktisâdiyâta İbtidâî Bir Medhal*" adıyla çevrilerek 1925'te İstanbul'da

yayınlanmıştır. İkincisi; İslam'ın nasıl yayıldığını ortaya koymak için Sir Thomas Walker Arnold tarafından kaleme alınan "*The Preaching of Islam: A History of the Propagation of the Muslim Faith*" adlı eserdir. Osmanlı Türkçesine "*İntişâr-ı İslâm Târîhi*" adı ile çevrilerek 1925'te basılmıştır. Üçüncüsü; iktisadi alanda öğrenci ve diğer vatandaşlara temel bilgiler vermek için, Sir Thomas Henry Penson tarafından yazılan, "*The Economics of Everyday Life*" adlı eserdir. Osmanlı Türkçesine "*Her Günkü Hayâtın İktisâdiyâtı I-IP*" adıyla çevrilerek 1926'da İstanbul'da yayınlanmıştır. Dördüncüsü ise M. Clark'a ait eserdir. Osmanlı Türkçesine tercüme edilerek "*Mübtediler İçin Tâcirliğin Mebâdisi*" adıyla İstanbul Ticaret Odası tarafından 1926'da bastırılmıştır. Tercümelerin künyeleri için bk. (Halil Halid, 2005, s.27; Halil Halid, 2017, s. 11). Tercümeler hakkında detaylı bilgi için bk. (Öztürk, 2005, s. 161-163).

Halil Halid Bey, muallimliğe devam ettiği bir dönemde zatürree hastalığına yakalanmıştır. Emekliliğinin gelmiş olması ve hastalığında şiddetinin artmasından dolayı eğitim-öğretim faaliyetlerine son vererek Mısırlı Halim Bey'in teşviki ve refakatiyle, sıcak havaların kendisine iyi geleceği düşüncesiyle Kahire'ye gitmiştir. Kahire hastanesinde tedavi altına alınmasına (Halil Halid, 2008, s. XV-XVI) rağmen sağlık durumu iyileşmemiş aksine daha da kötüye gitmiştir. Hastalığının kötüye gitmesi üzerine İstanbul'a dönmek istemiş ve 20-21 Mart 1931'de Kahire'den hareket eden gemiyle 27-28 Mart 1931'de İstanbul'a ulaşmıştır. İstanbul'a ulaştıktan bir-iki gün sonra 29 Mart 1931'de vefat etmiştir (Tokgöz, 1931, s. 274). Naaşı kılınan cenaze namazının ardından Merkezefendi kabristanlığına defnedilmiştir (Wasti, 1993, s. 561).

1868 yılında dünyaya gelip 1931'de vefat eden Halil Halid Bey 63 yıllık yaşamına Avukatlık, konsolosluk, gazetecilik ve mebusluk gibi görev ve meslekleri sığdırmıştır. İngiltere, Mısır, Cezayir, Sudan, Hindistan ve Almanya gibi pek çok ülkede de bizzat bulunarak bu ülkelerde çeşitli görev ve meslekleri icra etmiştir. Fakat denilebilir ki hayatının 3'te 1'ini gerek Cambridge üniversitesinde ve gerekse İstanbul Darülfünunu'nda yaptığı hocalıkla geçirmiştir. Hiç kuşkusuz bu görevleri sırasında çok sayıda talebe yetiştiren Halil Halid Bey bir o kadar ilim âlemine çok sayıda kitap ve makale gibi mühim eserler kazandırmıştır. İlim âlemine kazandırdığı eserler incelendiğinde Batı medeniyeti hakkında derin bir bilgi birikimine ve araştırmacı kişiliğe sahip olduğu görülen Halil Halid Bey (Patacı, 2012, s. 202) Batılı bazı yazarlarca da *Anti-Imperialist Muslim Intellectual* [Anti-Emperyalist Müslüman Aydın] olarak anılmıştır (Wasti, 1993, s. 559). Gerek insan hakları ve gerekse Batı ve Doğu medeniyetinin tarihi olaylarda sergilediği tutumu ortaya koyduğu mühim eserlerden biriside Osmanlı Türkçesinden Latin harflerine tarafımızca transkripsiyonu yapılan ve aşağıdaki satırlarda yer alan "*Rodos Fethinde Sultan Süleyman'ın Tedabir-i Siyasiyesi*" adlı risalesidir.

2. ESERİN ÇEVİRİSİ

Fusul-ı Mütenevvi'â

3

Rodos Fethinde Sultan Süleyman'ın Tedâbir-i Siyâsiyesi

Eser: Halil Halid

Her Hakkı Mahfuzdur.

Yayın Yeri: Matbaa-ı Ahmed İhsan, Kostantiniye [İstanbul]

1326

Üçüncü Fasıl

Rodos Fethinde Kanuni'nin Tedâbir-i Siyâsiyesi

Sultan Süleyman Kanuni nezdine Nemçe İmparatoru [Avusturya İmparatoru] tarafından bir sefir-i mevkit gelmişti ki ismi (Bozbekyos [Busbecq])'tur. Bu zatın şarktaki müşahadane havi Latince olarak yazdığı (Türk Mektupları) Avrupa lisanlarından bazılarında tercüme edilmişti. Bu eserin manzorum

olan İngilizcesinde padişah müşarünileyhe bazı evsaf atf olunur ki temkin ve isabet-i tedbir bu evsaf-ı memduha cümlesindedir. Şevketli, metanetli bunca düvel-i ecnebiyeye karşı harb-i daimi halinde bulunmuş olan bu hükümdar-ı satvet-şiarın muvaffakiyatı ancak lâzıme-ı temkin ve tedbire be-gâyet ihtimam ile te'min edilebilmiş olacağı müstağni izahıdır.

[Ş]İmdi Rodos adasının fethi için intihab edilmiş olan zaman-ı hücum-ı sultan müşarünileyhe atf olunan isabet-i tedbirin bir misalidir. Fon Hamer [Von Hammer] Memalik-i Osmaniye'nin tarihi hakkındaki eser-i meşhurunda fethi cezire için mevcut olan fırsatları ta'dâd sadedinde: "*Şarlken ile Birinci Fransuva'nın rekabetlerini, Papa Onuncu Leon [X. Leo] ile Luter'in [Martin Luther] ma'ruzâtını, Macaristan'da bir çocuğun cây? Saltanatında oturmasıyla Asilzadganın [Asilzade] memleketi bir keşmekeş-i tagallüb halinde bulundurmalarını ve Hersek eyaleti beğlerbeğinin Dalmaçya taraflarındaki muvaffakiyatlarını*" zikir eyler.

İşte fırsatın Osmanlı ordusu için bu vecihle mütecellisi Sultan Süleyman'ı harekât-ı harbiyeye tahrir eylediği gibi Avrupa'ca kâfi bir kuvvet-i imdadiye teşkilinin âdem-i imkânı dahi Rodos şövalyelerini kendi kuvvetleriyle herçi bad abad müdafaa için teheyycü etti. Bu sebepten naşi cezirenin muhasara ve fethi iki taraf içinde pek müdhiş zayiâtı mucib oldu.

İngiltere'ye gelince: vâkı'a o sırada taht-ı hükümdari de bulunan Sekizinci Hanri [VIII. Henry] siyaset-ı hariciyede arz-ı şevket edebilecek bir mevki'-i mümtaz ahzine pek hevahisli idi. Fakat Avrupa hükümdaran sâiresinin iştiraki bulunmaksızın Osmanlıların cezireyi zaptlarına mani' olabilecek kuvvet İngiltere'de mevcut değildi. Asar-ı şevket ibrazına hevahisli bulunmak bir şey, ef'al-i satvet icrası büsbütün başka bir şeydir. [Ş]İmdi Sekizinci Hanri gibi şehveti uğruna yarım düzine karı tezevvüc etmiş ve aldığı karıların bir kaçını kendisine varis-i saltanat olacak bir oğul veremediklerinden veya başka bahanelerden dolayı ya def' veya itlaf eylemiş olan bir adamdan şövalyelere bizzat imdad gibi büyük bir teşebbüs beklenilemezdi. Bahusus o zamanlarda İngiltere ile Fransa'nın münasebatı pek kırgın olduğundan Sekizinci Hanri Türklere karşı Rodos şövalyelerine imdad eylemekten ziyade Şarlken tarafı bil- iltizam Fransızlara ibraz husumeti arzu ediyordu.

O zaman Avrupa devletlerinin en mükemmellerinden olan ve Akdeniz'deki kuvâ-i bahriyesi ile şövalyelere düvel-i saireden ziyade imdad edebilecek bir mevki'de bulunan Venedik Cumhuriyeti, Rodos fethinde ikiyüzlü bir meslek ta'kibini iltizam eylemiş idi. Vâkıa' Akdeniz'de Osmanlı kuvâ-i bahriyesinin tevsi'i Venedik Cumhuriyetinin istikbal-i için alâmet-i hayr gibi görünmüyordu. Lakin Venediklilerin Mısır, Suriye ve Anadolu sahilleri ticaretine şövalyeler tarafından iras edile gelen taarruzların mehaliki daha ani bu mehalik-i hazirenin önünü almak Venedik Cumhuriyetince daha âcil bir vazifeydi. Diğer taraftan dahi Avrupa muvacehesinde bir mes'uliyet Hanoya [Hanya] tahtında bulunduğundan düşman-ı müşterek sayılan Osmanlıların, Rodos şövalyelerini tenkil eylemelerine de taraftar görünmek istemiyordu. Hatta Venedik senato ve docesi tarafından İngiltere'deki Venedik elçisine gönderilen ve sureti İngilizce evrak-ı resmiye mecmualarında görülen fi 8 Ağustos sene 1522 tarihli tahriratta, Rodos'un Türkler tarafından tehdid olduğu İngiltere hükümetinin nazar-ı itlââta arz edildikten sonra "*bütün Hristiyan milletler arasında akd-i musalahaya pek büyük ihtiyaç bulunduğu ve koca Türk'ün [Osmanlı veya Kanuni Sultan Süleyman] Rodos'u sıkıştırmasının her millet için pek dehşetli bir vaka'a olduğu*" mezkûrdur [1]¹³ Hâlbuki İngiltere'nin arzu ettiği şey ise Rodos hadisesi münasebetiyle Venediklileri Osmanlılara çattırmaktı, her ne kadar o zamanlar İngiliz ticaret-i bahriyesinin şark sularındaki muâmelâtı henüz tevsi' etmemişti. Fakat o muâmelâtın istikbal-i karib de teksirinden mutmain olan İngiliz rical-i devletince "*Akdeniz ticaretini hemen taht-ı inhisara almış gibi bir mevki'-i mümtaz kesb eden*" Venedik Cumhuriyeti'nin zaya' imtiyazına çalışmak matlub idi.

Hatta Venedik Cumhuriyetinin İngiltere kraliyeti nezdinde ki elçisi tarafından yazılıp sureti bilade-i mezkûr evrak-ı resmiye mecmualarında [1]¹⁴ munderic bulunan bir mektubda: "*İngiliz kralının Rodos'a imdad için bin kadar asker göndereceğini ve altı ay için Rodos'un tahlisi masarifini vereceğini va'd eylediği*" musarrahtır. Kezalik Papa nezdinde bulunan Venedik elçisinin 1 Eylül 1522 tarihinde hükümetine gönderdiği tahriratta Papa'nın bütün sefiray-ı ecnebiyeyi meclisine da'vetle umur-u Osmaniye'ye ve ale-l-husus Rodos'un imdadına dair müzakerede bulunduğu ve müzakere sırasında İngiliz elçisinin şu yolda beyan fikr eylediği muharrerdir: "*Venedik doceliğinin denizde hazır*

elli kadar müsellağ galyonu [Kalyon] var. Binaenaleyh vazife-i imdadiyi her devletten daha iyi bir surette ifa edebilir".

Venediklileri Rodos fethini men'e hizmet için tergibe muvaffak olamamış bulunan Avrupa'yı garbi hükümetleri mezkûr cumhuriyeti yalnız Müslümanlarla ticaret hususunda kesret tama' ile değil birde vicdanları üzerine temettu' eylemek hırsıyla itham eylediler. Hatta İngiltere kralı Sekizinci Hanri'ye yazılan bir mektubda: "*Venediklilerin Türklerden daha ziyade Türk oldukları ve Rodos şövalyelerine muhasara zamanında erzak ve mühimmat kaçırmış olan iki nefer Venedik teb'asını tard ve nefy eyledikleri*" şiddetle takbih olunmuştur. [*]¹⁵

Şövalyelik esasen ef'âl-i inka' göstermek maksadıyla teşkil etmiş bir tarikat-ı münzeviyâne iken sonra muharebat-ı diniye için Avrupa'nın pişdar-ı tecavüz bir heyet-i muharebesi halini aldı. Kudüs-ü Şeriften çıkarıldıktan sonra şövalyelerin bir takımı Kıbrıs'a ve bil-ahare kısmi-i külliyesi Rodos'a gitmiş ve bu cezirenin Osmanlılar tarafından zabtından sonra şövalye ocağı kısmen Girit'e ve sonra külliye Malta adasına nakil olunmuş idi. Şövalyelerin en ziyade kuvvet kesb edipte ahali-i İslam'a en ziyade taarruzda buldukları devirler Rodos'ta geçti. Rodos'taki şövalyeler arasında milel-i muhtelif-i Efrence mensub ocaklar var idi. Lakin hakikatte şövalyeler istiklâl-i kâmil ile yaşarlar ve yalnız Avrupa hükümdarlarından bazılarını kendilerine hamî sıfatında telakki eylerlerdi. Osmanlıların Rodos'u istilaları zamanında Fransa ile İngiltere'nin münasebatı pek bozuk olduğu halde şövalyeler bu iki devletin hükümdarlarına aynı suretle âsâr-ı cemile-i merbutiyyet ira eylerlerdi. (Lavis- Rambo) [Ernest Lavis-Alfred Rambo] tarafından müretteb *Histoire Generale de [^]*¹⁶ zikr olunduğu vecihle: "*Şövalyelerin reisi (Leyl Adam)[Büyük Üstad Phillippe Villiers de L'Isle Adam]*¹⁷ *Fransa kralı ile sık sık muhaberat teati eder ve hatta güya tamamıyla Fransa'ya âid imiş gibi: "le roy mon souverain seigneur"* [kral benim efendim] *yollu hitabda bulunmuş. Güya Rodos cezaresi Fransa kralının sevgili bir malikânesi imiş gibi Son bonne ville de Rhodes* [Rodos'un güzel şehri] *yolunda tavsif olunmuş."*

Avrupa'nın akvam-ı muhtelifesine mensub olan şövalyeler Avrupa'ya memâlik-i muhtelifesinin reviş-i siyasetinden, Sultan Süleyman Kanuni derecesinde sahib-i vukuf bulunmamış olmalıydılar ki bu bile Fransa'ya ârz-ı tabiiyyet edercesine istirhamda buldukları bir sırada kalkıp İngiltere'den dahi aynı cümleler ile istimdad etmek istiyorlardı. Leyl Adam İngiltere kralı Sekizinci Hanri'ye yazdığı bir namede: "*Ocaklara serdar ta'yin edildikten sonra âle'l acale Rodos'a geldim. Ümit ederim ki zatında sadık bir bendenin evsâfını bulursanız ve evvelce de ittîfakınıza nail olmuş bulunan bendenizin ricasını hüsn-ü telakki ile dâhil-i memleketimizde amel-i diniyemizin tervicine himmet buyursanız*" demiştir. [^]¹⁸ Kezalik, Leyl Adam tarafından İngiltere vezir-i umuru Kardinal (Volsley)'e [Thomas Volsley] 19 Mart 1522 tarihinde gönderilen bir mektubda: "*Buraya geldiğim günden beri size şark havâdisi irsalinde hiçbir fırsatı fevt etmedim. Bugün İstanbul'dan âveded eden bir casusumuz Türkler tarafından bize karşı olduğu rivayet edilen tedarikat-ı harbiye de kemal-i kerem ile devam olduğu haberini verdi. Heman levazımımızın ikmalini ve şehrin zaif görünen noktalarının tahkimini emrettim. Türkler tarafından üzerimize hücum vuku' bulunduğu takdirde memâlik-i garbiyedeki ihvanımıza i'lam-ı keyfiyyet için sür'atli gemiler istihzar eyledim. Şimdi size bunu ihbar ediyorum. Çünkü başlıca ümidimiz sizdedir*" deniyor. [^]¹⁹

İngiltere'den muavenet için zahire ve mühimmat ile bir-iki gemi gönderildiği ve bu gemilerin İspanya sularında kazaya uğradığı mervidir. Ma'mafih bu gibi cüz'-i muavenetler eşhas-ı menferde tarafından vuku' bulmuş olmak gerektir. Zira o sırada İngiltere'nin amel-i hakikası Türkler ile değil Fransızlarla uğraşmaktı. Hatta Sekizinci Hanri ile Beşinci Şarl arasında 16 Haziran 1522 tarihinde İngiltere'nin (Vindezor) kasr-ı kraliyesinde [Windsor Kral Sarayı] akdedilen bir muahedede: "*Hristiyanlardan ihlal-i sulh cinayetini irtikâba mütesaddi olanlar te'dib edilmedikçe Türkler âleyhinde sefer tertibi mümkün olmayacağı ve esasen fenalığın başkalarına âid olan memâlikin na-hak yere Fransa kralı tarafından işgal edilmesinden ileri geldiği*"- mezkûrdur. [^]²⁰

İşte esbab-ı mesrudedan dolayı Rodos'a imdad için Avrupa'dan Kuvâ-i mesihte gelemedi. İngiliz şövalyeleri de milel-i saireye mensub ocakların efradı misilli vatanlarından sadre şifa verir bir ümid-i

neceat zuhur etmediğini görünce fart-ı yeis ile var (olan) kötü yazıya verdiler ve herçi bad abad cenge hazırlandılar.

Sultan Süleyman Kanuni'nin Rodos'u feth eylemek üzere tahşid eylediği âsâkir-i berriye ve bahriyenin yüz elli bin nefere baliğ olduğunu bazı Avrupa müverrih(leri) rivayet ediyorlar. Bu rivayette hayli mübalağa eseri mündemic bulunması meczum olmakla beraber Kuvayı Osmaniye'nin dehşet bahş a'dâ olacak bir miktarda idüğü [olduğu] dahi da'iyi iştibâh değildir. Şövalyeleri Rodos'tan def' eylemek maksadıyla devlet-i aliye'nin bunca meşâkk ve tekellüfat-ı seferiyeyi ihtiyar eylemesi için esbab-ı ciddiye mevcud idi. Şöyle ki: Suriye, Filistin ve hatta Mısır daha yeni zamime-i mülk-ü Osmanî edildüğinden buralarında merkez ile vuku' bulan mevaridatının te'mini lazımdı. Binaenaleyh tarik-i bahr üzerinde kurulmuş öyle müdhiş bir düşman ordugâhının bekası şevket-i Osmaniye'nin vücuduyla kail-i tevfiğ olamazdı. Şövalyelerin sanki kin-i taassub ile hâcic-i müslimin gemilerine hücumları, irtikâb katl ve yağmaları ve hatta rical ve nisvan-ı hâcicden nicelerini mahkûm-u esaret ettikleri her Müslüman'dan ziyade padişâhın hiss-i hamiyetini cerh eyliyordu. Bundan maada meselenin birde mazi ciheti var idi ki o da merakib-i ticaret-i bahriyenin masununi emr-i ehemmi idi. Ticaret-i zutti yevmen ba'de yevm artmakta olan bir devlet için -o dindar korsanların- Osmanlı sancağını hamil gemilere hücumlarının önü alınması bi-gayet zaruri idi. Memâlik-i Osmaniye'nin ticareti ekseriyetle Hristiyanların ellerinde olduğu halde şövalyeleri mezkûr taarruzdan hissiyat-ı diniye bile men' edemezdi. Hatta Venedik ticaret gemilerine dahi vuku' bulan taarruzat-ı mütemediyeden bi-zâr kalmış olduğu içindir ki Venedik Cumhuriyeti şövalyelerin imdadı hususunda âlem-i nasraniyet tarafından vuku' bula gelmiş olan teşvikane hiç de kulak asmamıştı.

Devlet-i Osmaniye ne'uzü hâkimiyetinin yeni fethedilmiş olan bilâd-ı Şam ve Mısır'da teb'idi meselesine gelince: Bu husus âzminde metin olan Sultan Süleyman Kanuni'nin hamiyetiyle kara cihetinden dahi icra edilebilirdi. Fakat tarik-ı bahrin tasallut a'da karşı temin-i tüccar ve huccâcın hayat ve menfaatini nokta-i nazarından farz-ı mutlak hükmünde bulunuyordu. Hatta bundan dolayıdır ki Karaçebezîde merhum -Süleymanname- sinden: *Dane top birle hüccâc ve tüccar gemilerini şikâr ettikleri cihedden tarik-i bahrdâ bervech-i suhulet ve âsâni emedd ve şedd ihtimali düşvar olmağın...* diye [']²¹ daima deryada geşt-u güzâr eden şövalyelerin ef'âline işaret ediyor.

Şövalyeler mevsim-i muhasaranın takribini hissettikleri zaman Asya-yı Osmaniye'nin Rodos ceziresine en yakın olan sahiline çapulcu çıkardılar, Rumlarla Türklerin mezruat ve hayvanatından vurabildiklerini cezireye aşırıldılar, beraber götüremediklerini itlâf ettiler, Müslümanlardan bir haylide esir aldılar. Sefin-i şahanenin takribi üzerine telaşa düşmüş olan şövalye reisi (Leyl Adam) 17 Haziran 1522 tarihinde İngiltere başvekili Kardinal Dolsey'e tesri' eylediği bir şakada diyor ki: *"Türk donanması buraya on sekiz mil baid mesafesi olan Fisko [Muğla-Fiskos] limanına vasıl oldu. Sultan Süleyman Rodoslulara teslim olmağı teklif ve aksi takdirde müstevlit muhasarayı göze aldirmalarını tevhim etti. Şehir layıkıyla müstahkem olduğundan Rodoslular Müslümanlara karşı merdane müdafaa edeceklerdir."* [*]²² Teslim olmak teklifi elbette bir maksad-ı insaniyetkârane ile vuku' bulmuştu. Çünkü Sultan Süleyman Han ne kadar şedid-üş şekime ise hin-i iktiza da o kadarda mâil merhamet idi.

Osmanlı donanması toplandı, Anadolu sahilinden dahi beglerce âsakir muhasara(ya) geçirildi. Burada vakai' harbiyeyi yazmak maksaddan hariçtir. Yalnız Kanuni hazretlerinin müdhiş muharebeler, kanlı ma'rekeler arasında bile temkini, i'tidal ve rahm gibi mezayayı insaniyetkâraneyi tamamıyla iltizam eylemiş olduğunu kayda hacet görürüz. Zaman-ı muhasaranın me'mulden ziyade imtidadıyla âsker arasında âlani haşyet ve ric'at zuhurunun ve a'da tarafında tehveyyüc-ü hissiyat-ı İslâm edebilecek surette if'al-i hunrîzane irtikâbının bile o misalin temkinini ihlâl edememesi nazar-ı ibrete arz olunmağa şayandır.

Şövalyeler muharebe ile uğraştıkları sırada şehir halkı ve ale'l husus evvelce alınıp da habs edilmiş olan Osmanlı esirlerini -bunların adedi bin beş yüze baliğ imiş- gece gündüz kal'anın rahnelerini tamir için çalışmaya mecbur ettiler. Bir İngiliz müellifi: *tamir-i kal'a hidmetine muavenet eden Türk*

esirlerinin memlûk fevkinde bir şevkle çalışmalarını aldıkları mükâfat-ı nakdiyenin keramet te'sirine haml ediyor, işkence ile mecbur iştilgal edilmiş olduklarının sahayif-i tarihinde zikrini galiba arzu eylemiyor! Esira arasında Türk kadınları da vardı, hatta bunlardan birisinin kal'a duvarında iken orduyu hümayuna işaret ile casuslukta bulunduğu iddia edilmişti. Şövalyelerin evsaf bergüzidelerinden biriside hürmet-i nisvan değil mi idi ya? İşte bu Türk kadını işkence ile itlâf etmekle dahi şövalyeler bir hiss-i terhimden mahrum olduklarını isbat eylediler. Güya kal'adaki esirra-i İslâm arasında bir cem'iyyet-i hafiyeye varmışta bu kadın cem'iyyetin muhasırın ile olan muhaberesine vesatet ediyormuş. İşkence ile ölüme sakitâne mütehammil olan bu kahraman Türk karısı hakkında diğer bir İngiliz müellifi diyor ki: *Âlin muhabere olan bu Türk esire şiddetli işkencelere ma'ruz oldu, mahkûmiyetin mucib olduğu tercim-i esid ile muazzeb bulunuyordu, fakat yine ne kendi ve nede şerik cürümleri aleyhinde delil olacak bir kelime bile söylemedi. Vücudundan kat' olunan uzuvları kal'a burclarında teşhir edilerek başkalarına bir ibret verildi.* [ʾ]²³ Fransa mûlağın kadimesinden l'Abbe de Vertot nam rahib dahi bu kadın hakkında mulâhaza-i acayibe atiyede bulunmuş idi: <<Ya mezheb-i batıldan mütevellid bir gayret sebebiyle veya azadisi istihsal etmek emeliyle ithamı kabul etmedi... En şiddetli işkencelere düçar olduğu halde hiçbir vecihle i'tirafta bulunmadı>>. [ʾ]²⁴ Yine dehşet ahval-i muhasarayı gösteren âmiz vakayiden olmak üzere bir İngiliz şövalye reisinin müstefreşesi tarafından irtikâb olunan bir cinayet-i merkumenin 'asakir-i muhasara tarafından itlaf edildiğini zikr edelim: Bu müstefreşe -ki İngiliz Mörhi tarafından hesab-ul niza ki zevce olmak üzere zikr olunuyor-aslen Rum imiş. Kocasını telef olduktan sonra müdafaalar sırasında bulunmak istemiş.

Fon Hamer'in [Von Hammer] rivayetince: <<Sevgilisinden olan iki çocuğunu – e'adi muhasaranın eline düşmesinler diye bıçakla parça parça kestikten sonra ateşe atarak ihrak eylemiş ve eline bir kılıç alarak muhasariler içine karışmış>> [ʾ]²⁵ ve hiç şüphe yoktur ki kendisi de parça parça edilmiştir. Bu münasebetle hatıra bir nükte varid oluyor: Hami nisvan olmak şövalyelerin evsafından değil mi idi? O halde öyle bir mecnunenin iki sabiyi parçalayıp uzv-u maktu'alarını ateşte yakmak gibi bi-gayet menfur ve müdhiş cinayete acaba niçin o kahraman şövalyeler meydan verdiler? Avrupa müellifleri bu babda hiç izahat vermiyorlar. Galiba muayyebi tevil olunamayacak kadar zahir olan ahvali sükût ile geçiştirmek onlarca en musib bir meslektir.

Müddet-i muhasara devam ettikçe şiddet-i mükatele de kesb-i dehşet eyliyordu, fakat mahsurların mevk'inde çaresizlik alanı arattığı halde muhasırların tecdid-i kuvvet itmelerine büyük bir mani'a zuhur etmiyordu. [Ş]İmdi bu hal Osmanlıların kumandanı Hazret-i Süleyman Kanuni nazarında sabit iken müşarünileyh daha ziyade sefk-i dimâ'yı hissiyat-ı rahimanesine mügayir görüyordu. Binaenaleyh teslim olmalarını şövalyelere teklif etti: *Evela gerek şövalyelerin gerek reislerinin gerek ahaliden arzu edenlerin taarruzdan masun olarak şehri terk edebilecekleri ve eşyayı zatiyelerini birlikte götürebilecekleri, saniyen şehirde kalmak isteyenlerin taarruzdan kat'ien masun bir surette ayin-i mezheplerini icra eyleyebilecekleri ve beş seneye kadar tekâlif-i miriyeden azade kalabilecekleri, salisen kiliselerin hiçbir hakarete düçar olmayacak surette muhafaza edileceği, rebien emlak ve emvalin yağma ettirilmeyeceği.*

Padişahın teklifi sulh arzusunu imtidad-ı heddal ve kıtal sebebiyle orduda ba'z mertebe-i tuğyan vuku'a geldiğine atfeden Avrupa müelliflerinin ed'aları yine kendilerinin kollarıyla iptal edilebiliyor. Şöyle ki: Bu müelliflerin rivayetince nizam ve intizam-i 'askeriye mugayir harekât ordunun yalnız bir kısmında vuku'a geldi. Hâlbuki daima temkin-i sakitane ile mesalih eden Padişahın –ta'bir-i meşhur vecihle- atepare gazap kesilivermesi üzerine serare-i 'isyan pek çabuk söndü. Hazret-i Padişah elçilerine verdiği ta'limatta eğer şövalyeler şerait sulhu derhal kabul etmezlerse o halde âsâr-ı merhamete kat'iyyen layık görülmecek bir suret-i şedide tenkil olunacaklarını da zikr eylemiş idi. Avrupa cihetinden henüz bir müddet yetişemeyeceğini cezm eden şövalye reisi bir hida'e-i tedbir ile istihsal-i lifte ve bu vecihle vakit kazanmağa hasr-ı niyet eyledi. <<İşte böylece ihtar-ı padişahının ferdası günü ordugâh-ı Osmaniye'ye murahaslar gönderdi. Zahirde daha mülayim ve münasib şerait teslim talep etmek istediği halde maksad-ı hakikisi hücum-ı mutasavveri te'hir ettirebilmektir.>> [ʾ]²⁶

Şövalyelerin bu fesad niyetinden Osmanlı ordusunca vaktinde şüphe edildiğine dair bir işarete müsadif olamadım. Şu kadar ki müzakere-i teslim sırasında Rodos limanına birkaç geminin duhule fırsat

bulduğu Osmanlılar tarafından müşahade olunmasıyla cedel-i muhasara evvelkinden daha şiddetli bir surette tekrar etti, sonra şövalyelerin kuvâ-i mukavemesi sarsıldı, kal'a da Osmanlıların eline geçti. Öyle âkibeti vehim bir hıyaneti irtikâb eden şövalyeler artık linet (liynet) ve safh ile mu'amele olunmağa müstehak görülür mü? Evet Osmanlılar müstehak görürler, zira bu halkın ifradı intikam kavmiden müctenib ve hatta neticede kendileri için tevliid mezarat edecek bir suret-i müfrit affva mâildir. İşte bu hassa-ı milliden dolayıdır ki Rodos şövalyelerine 'akibet-i teslimde evvelce zikr olunan şerait-i sulha muadel müsaadat ile aman verildi. Hatta şövalyelerin reisi (Leyl Adam) kal'adan çıkıp giderken tur-i hazin mağlubanesini gören Hazret-i Süleyman Han'ın: << âhir 'umurunda şu adamı bur(a)dan çıkardığım pek müteessifim>> yollu beyan-ı terhim ederek gözlerine yaş geldiği hakkında vekayit-i tarihiyye mevcuttur.

Adanın fethinden sonra cenab-ı padişahiden Venedik'e mahsus bir elçi ile name-i hümayun gönderildi. Ve düvel-i mütehabbeden sabılan Venedik Cumhuriyeti ile tezyid-i münesebat-ı siyasiyye ve ticariyye arzusu ira'e olundu. Venedik ise böyle günden güne kesb-i kuvvet ederek hasmane-i taht-ı tehditte bulunduran e'adayı şark ile te'sis müsafatın düvel-i efrenc nazarında hüsn-ü telakkıye olunamayacağını görünce Avrupa'ya karşı Rodos vak'asından dolayı pek müteessir görünmek istedi. Şövalyelerin izmihliline Venedikliler vasıtasıyla vakıf olan Papa Altıncı (Andiriyen) [VI. Hadrianus] düvel-i efrence ihtarnameler gönderdi ki imparatora 3 Mart 1523 tarihiyle yazılan muhtirasında şu sözler mündericidir: <<Eğer Nemçe İmparatoru, Fransa ve İngiltere kralları aralarındaki ihtilaflı bırakmazlar ve Türkler aleyhinde mütehaddien hareket için bir muvafakat-ı efkâr vücuda getirmezler ise ihtimal ki cenab-ı hak imparatoru mülkünden sürüp çıkarmak için Türkleri musallat edecektir. Bu tehlikenin ehemmiyetini bir sebepten dolayı daha büyük görüyorum, şöyle ki: Hristiyan hükümdarlar taht-ı tab'iyetlerinde halka ta'diyanda buldukları halde Türkler re'ayalarını kendi nizam-ı kenisa'iyelerine ittiba'en yaşamakta muhtar bırakırlar ve yalnız onlardan haraç alırlar ki bundan [bunun] miktarı da Hristiyan hükümetlerin kendi teb'aları üzerine vaz' ettikleri vergilerden daha azdır. >> [1]²⁷ Papa'nın bu sözleri bir nev'-i intak haktır, yoksa 'alanen Türklerin 'adaletini masduk bir fikr serdi ekber-i kebair ad olabilirdi. Hakikat-ı hal öteden beri böylece ma'lum iken yine ta'assubu mezhiyedin mütevellid fenalıkların menba'ı şarkta farz olunur!

Sonuç

Halil Halid Bey'in hayatı, şahsiyeti ve eserleri hakkında daha önce çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmayı önemli kılan Halil Halid Bey'in hayatı, şahsiyeti ve eserlerinin kronolojik olarak harmanlanarak sunulmasıdır. Bunun yanında çalışmanın esas konusu olan risalenin Osmanlı Türkçesi'nden günümüz Türkçesine transkripsiyonunun yapılmadığının tespit edilmesi ve yapılacak transkripsiyonun böylesine mühim bir eserin ilim âleminde tanınmasına vesile olacağını düşünülmesidir. Zira Halil Halid Bey *Rodos Fethinde Sultan Süleyman'ın Tedabir-i Siyasiyesi* adlı risalesini yerli ve yabancı kaynaklara başvurarak kaleme almış olması risalesini ziyadesiyle önemli kılmaktadır. Bunun yanında eserin şöyle bir eksiği de vardır ki yabancı araştırma eserleri yoğun olarak kullanılmasına rağmen risalede çok az sayıda yerli kaynak kullanılmıştır. Yerli eserlerden atıf yaptığı tek yerli kaynağı Karaçelebizade'nin Süleymanname adlı eseridir. Atıf yaptığı yabancı kaynak ve eserler ise Ernest Lavis-Alfred Rambo, Von Hammer, Gustav Bergenroth, Busbecq, Ravedon Lubbock, John Brewer, Withworth Porter ve l'Abbede Vertot gibi tarihçi ve bürokratlardır. Ayrıca eserinde yer verdiği bazı bilgilerin hangi kaynaktan alındığını müellif belirtmemiştir. Bundan ötürü risalenin yoğun olarak Avrupalı tarihçilerin eserlerine dayanılarak kaleme alındığını söyleyebiliriz. Halil Halid Bey'in risaleyi kaleme aldığı dönemde Cambridge Üniversitesi'nde olması birçok yabancı kaynağı temin etmesi konusunda önemli rol oynamış olmalıdır.

Risale incelendiğinde Halil Halid Bey'in risaleyi kaleme almasındaki asıl amacının bir harp tarihi yazmak değil Kanuni Sultan Süleyman'ın Rodos'u fethedebilmek için aldığı siyasi tedbirleri vurgulamak olduğu görülmüştür. Fakat Halil Halid Bey vurgulamak istediği konuyu farklı bir bakış açısıyla ele almıştır. Şöyle ki Rodos kuşatması başlamadan önce Avrupa'da Rodos'un hamiliğini yapan İngiltere ve Fransa vardı. Fakat kuşatmanın seçildiği dönemde bu iki devlet birbiri ile mücadele halindeydi. Venedik ise ticari çıkarlarından dolayı Osmanlı-Rodos savaşında tarafsız gibi

görünüyordu. İşte Rodos'un dindaşları tarafından kaderine terk edildiği bir dönemde Rodos'u kuşatmak Kanuni Sultan Süleyman için bulunmaz bir fırsattı. Zira Sultan'ın Rodos'u fethetmesini gerektirecek iki önemli durum söz konusuydu. Birincisi Mısır, Suriye ve Filistin toprakları yeni fethedildiği için Osmanlı Devleti'nin acil bir durumda deniz yolundan bölgenin kontrolü için askeri destek göndermesini, Rodos korsanları veya şövalyeleri sabote edebilirdi. İkincisi ise Rodos korsanları veya şövalyeleri Müslüman hacıların gemilerini basıp ya onları katlediyor ya mallarını yağmalıyor ya da esir ediyordu. Halil Halid Bey'e göre Rodos'un fethedilmesinde hacılar meselesi daha önemli rol oynamıştır. Çünkü Mısır, Suriye ve Filistin karadanda kontrol edilebilirdi.

Halil Halid Bey risalesinde Osmanlı Devleti ve Rodos Şövalyeleri arasında cereyan eden savaş hakkında çok detaya girmeden savaşta vuku bulan birkaç tarihi hadiseyi örnek vermiştir. Verdiği örnek tarihi hadiseler üzerinden insan hakları, kadın hakları, savaş hukuku, merhamet ve Osmanlı-Rodos nazarında Doğu-Batı medeniyetinin savaştaki tutumunu ortaya koymuştur. Bu cümleden hareketle Halil Halid Bey risaleyi her ne kadar Kanuni Sultan Süleyman'ın siyasi tedbirlerine vurgu yapmak için kaleme almış olsa da aslında risalesinde savaş atmosferinde Doğu-Batı medeniyetinin insani tutumunun nasıl olduğunu da tahlil etmiştir. Vardığı sonuç Kanuni Sultan Süleyman'ın merhamet eğilimi ile Rodos'lulara eman vermiş iken Rodos şövalyelerinin savaş esnasında kadınlara şefkat göstermediğini onlara işkence yaptığını belirtmiştir. Ayrıca bu konu hakkında Avrupalı müelliflerinde sessiz kaldığını vurgulayarak onları eleştirmiştir.

Ekler

Ek-1: Eserde Geçen Bazı Kelimelerin Anlamları (A-H)

A

Âdem-i İmkân: İmkansızlık

Ahali-i İslam: İslam halkı

Ahir: Sonunda, Son

Ahz: Tutma, Alma

Akd-i Musalaha: Barış antlaşması

Akvam-ı Muhtelif: Çeşitli kavim ve milletler

Alâni: Açıkta, Meydanda

Âle'l-Acale: Çarçabuk, Acele olarak

Ale'l-Husus: Özellikle, Hususiyle

Âlem-i Nasraniyet: Hristiyan alemi

Alen: Aşkar, Apaçık

Amel-i diniye: Dini emeller

Amel-i Hakika: Gerçek amaç

Âmiz(e): Karışık, Karışmış

Arz-ı Şevket: Kuvvet göstermek

Arz-ı Tabiiyyet: Mensup olma isteği

Âsâkir-i Bahriye: Deniz ordusu

Âsâkir-i Berriye: Kara ordusu

Âsâni: Kolaylık

Asar: Abide, İntikam, Eser

Âsâr-ı Cemile-i Merbutiyyet: Hoşa giden adetler ile bağlılık

Âsâr-ı Merhamet: Merhamet izleri

Atiye: Aşağı, Gelecek

Âvded: Dönüş, Geri gelme, Dönme

Ayin-i Mezhep: Dini ayin

Azade: Serbest

Azadi: Serbestlik

Azm: Niyet, Karar

B

Bahş: Verme, Bağış

Bahusus: Özellikle, Hususiyle

Baid: Uzak, Irak

Balîğ: Yetişmiş, Erişmiş

Batıl: Boş, Hükümsüz

Begayet: Son derece

Beka: Devamlılık

Bervech-i Gibi

Beyan-ı Terhim: Güzelce veya yumuşakça açıklama

Bi-Gayet: Çok, Gayesiz, Sonsuz

Bil-İltizam: Bile bile

Bilâd: Belde, Şehir

Bilade-i Mezkûr: Adı geçen fesatçı

Bil-Ahare: Sonra, Sonradan

Binaenaleyh: Bunun üzerine, Ondan dolayı

Bi-zâr: Bıkılmış, Usanmış

C

Cây: Yer, Makam

Cedel: Vuruşma, Çarpışma

Cem'iyyet-i Hafife: Casus teşkilatı

Cenab-ı Padişahi: Padişah hazretlerine ait

Ceng: Harp, Savaş

Cerh: Yara, Yaralamak

Cezire: Ada

Cezm: Tahmin

Cidal u Kital: Muharebe, Cenk, Kavga

Cinayet-i Merkum: Adı geçen cinayet

Cüz'-i Muavenet: Pek az yardım

D

Da'i: Sebep, Duacı, Davet eden

Def: Savmak, Ortadan kaldırmak

Düçâr: Uğramış, Maruz kalmış

Duhul: Giriş, İçeri girme

Düşman-ı Müsterek: Ortak düşman

Düşvar: Güç, Zor

Düvel-i Ecnebiye: Yabancı devletler

Düvel-i Efrenc: Avrupa devletleri

Düvel-i Mütehabbe: Birbirini dost sayan devletler

Düvel-i Saire: Diğer devletler

E

Ef'âl: Fiiller, İşler, Ameller

Ef'al-i İnkâ': Temiz işler, Salih ameller

Ef'al-i Satvet: Ezici kuvvet

Efrad: Askerler, Fertler

Ekber-ül Kebair: Büyük günahların en büyüğü

Emedd: Pek uzun, Daha uzun

Emr-i Ehemm: Önemli emir

Emval: Mallar, Eşyalar

Esbab-ı Ciddiye: Ciddi sebepler

Esbab-ı Mesrud: Söylenmiş sebepler

Esirra-i İslâm: Müslüman esirler

Eşhas-ı Menfer: Nefret edilen şahıslar

Evsaf: Vasıf

Evsâf: Vasıflar, Sıfatlar

Evsaf-ı Bergüzide: Seçilmiş veya Seçkin vasıflar

Evsaf-ı Memduha: Övülmeye değer vasıflar

F

Fart-ı Yeis: Aşırı üzüntü

Farz-ı Mutlak: Mutlak görev, ödev, borç

Ferda: Yarın, Yarın ki

Fevk: İnsanüstü, Çok fazla, Aşırı

Fevt: Kaçırma, Kaybetme, Ölüm

Fikr-i Serd: Kaba veya hoyrat istek

G

Galyon: Yelkenli büyük savaş gemisi

Garb: Batı

Garbi: Avrupa'ya mensup

Geşt-u Gûzar: Gezme tozma, Gezme

H

Hâcic-i Müslimin: Müslüman hacılar

Hami-i Nisvan: Kadınları koruyan

Hamil: Taşınan, Sahip

Hamiyet: Gayret, Muhafaza ve müdafaa etmek

Haml: Yükleme, Taşıma

Hasbe'l-Niza: Cima etmek için

Hasmane-i Taht: Taht düşmanı gibi

Hasr: Adama, Ayırma, Vakfetme

Ek-2: Eserde Geçen Bazı Kelimelerin Anlamları (H-M)

Hasr-ı Niyet: Amacına adanmak	İhlal-i Sulh: Barışı bozmak	İştigal: Uğraşmak, Çalışmak, Meşgul olmak	L
Hassa-ı Milli: Millete ait özellikli	İhrak: Yakma, Yakmak	İştirak: Ortak olmak, Yer almak	Lâzma-ı Tedbir: Gerekli ihtiyat
Haşyet: Korku, Dehşet	İhtimam: Gayret, Dikkat	İtlaf: Öldürmek	Levazım: İhtiyaç maddeleri
Havadis: Haberler, Olaylar	İhtiyar: Razi olmak, Katlanmak	İttibâen: Tabi olarak, Uyarak	Leyl: Gece, Karanlık
Havi: İçeren, İhtiva eden	İhvan: Eş, Dost, Kardeş	İzah: Açıklamak	Linet(Liynet): Yumuşaklık
Herçi Bad Abad: İster istemez	İkmal: Tamamlamak, Bitirmek	İzahat: Açıklama	M
Hevahisli: Hevesli, İstekli	İltizam: Gerekli görme	İzmihlal: Yok olmak, Perişan olmak	Ma'mafih: Öyle olmakla beraber
Heyet-i Muharebe: Savaş birliği	İmdat: Yardım, Yardıma yetişmek	K	Ma'reke: Savaş alanı
Hida'e-i Tedbir: Hile yapmak, Düzen kurmak	İmtidad: Uzayıp gitmek, Uzanmak	Kâfi: Yeter, Yeterli	Ma'ruzât: Arz olunanlar, Bildirilenler
Himmat: Lütuf, yardım	İnhisar: Tek elden idare	Kail-i Tevfik: Söz sahibi	Maada: Başka
Hin-i iktiza: Gerekliği anda	İnsaniyetkârane: İnsaniyetlilik, vicdanlılık	Kat': Kesme, Ayırma	Mağlubane: Mağlup olana yakışacak surette
Hiss-i Hamiyet: Din kardeşlerini muhafaza hissi	İntihab: Seçmek, Seçilmek	Kat'iyyen: Kesinlikle	Mahsur: Kuşatılmış
Hiss-i Terhim: Yumuşaklık, Şefkat	İntizam: Tertip, Düzen, Düzgünlük	Kat: Öldürmek	Mâil: Eğilimli, İstekli, Hevesli
Hissiya-ı Rahimane: Acıma hissi, Şefkat	İra: Bağış yapma, İyilikte bulunma	Kemal-i Kerem: Son derece izzetle	Mani': Engel
Huccâc: Hacılar	İrae: Göstermek, Göz önüne koymak	Keramet: Bağış, İkrâm	Mani'a: Engel, Zorluk
Hunrizane: Kan dökücü bir şekilde	İras: Sebep olmak, Miras yemek	Kesb: Kazanmak, Elde etmek	Manzur: Bakılan, Görülen
Husumet: Düşmanlık, Çekişmek	İrsal: Göndermek, Gönderilmek	Kesb-i Dehşet: Dehşeti artmak	Masduk: Doğruluğu kabul edilmiş
Hücum-ı Mutasavver: Tasavvur edilmiş hücum	İrtikâb: İşe girişmek, Kötü bir şey yapmak	Kesb-i Kuvvet: Kuvvet kazanmak	Masun: Korunmak, Emin olmak
Hürmet-i Nisvan: Kadınlara hürmet	İstihâl: Elde etmek	Keşmekeş-i Tagallüb: Kargaşa hakim olması	Matlub: İstek, İstenilen şey
Hüsn-ü Telakkiye: Güzel veya iyi karşılamak, iyi anlayış	İstihâl-i Lifte: Parçalamak, Bölmek	Kısmi-i Külliyesi: Büyük kısmı	Mazi: Geçmiş
İ	İstihzar: Hazır etme, Hazırlama	Kin-i Taassub: Fanatik kindarlık	Me'mul: Umud edilen, Beklenen
İttilâât: Bilgiler	İstikbal: Gelecek	Kuvâ-i Bahriyesi: Deniz kuvvetleri	Mecmua: Toplanıp biriktirilmiş, koleksiyon
i'lam: Bildirmek	İstikbal-i Karib: Çok yakın gelecek	Kuvâ-i Mesih: Hz. İsa'nın ordusu	Mecnûne: Delicesine, Çılgıncasına
i'lam-ı Keyfiyyet: İç yüzünü bildirmek	İstiklâl-i Kâmil: Tam özgürlük	Kuvâ-i Mukavemesi: Dayanma kuvveti	Meczum: Kat'i karar verilmiş
i'tidal: Denge, Ölçülü olma	İstila: Ele geçirmek, Yayılmak	Kuvvet-i İmdadiyye: Yardım kuvveti	Meded: Yardım
İbraz: Göstermek, Meydana koymak	İstimdad: Yardım istemek	Külliyen: Tamamen, Bütüncü	Mehalik: Tehlikeler, Tehlikeli işler
İcra: Yapma, Yerine getirme	İstirham: Yalvarmak, İzin istemek		Mehalik-i Hazire: Tehlikeli hazırlık
	İştibâh: Şüphelenmek, Şüphe etmek		Memalik: Memleketler, Ülkeler
			Memalik-i Osmaniye: Osmanlı Ülkesi

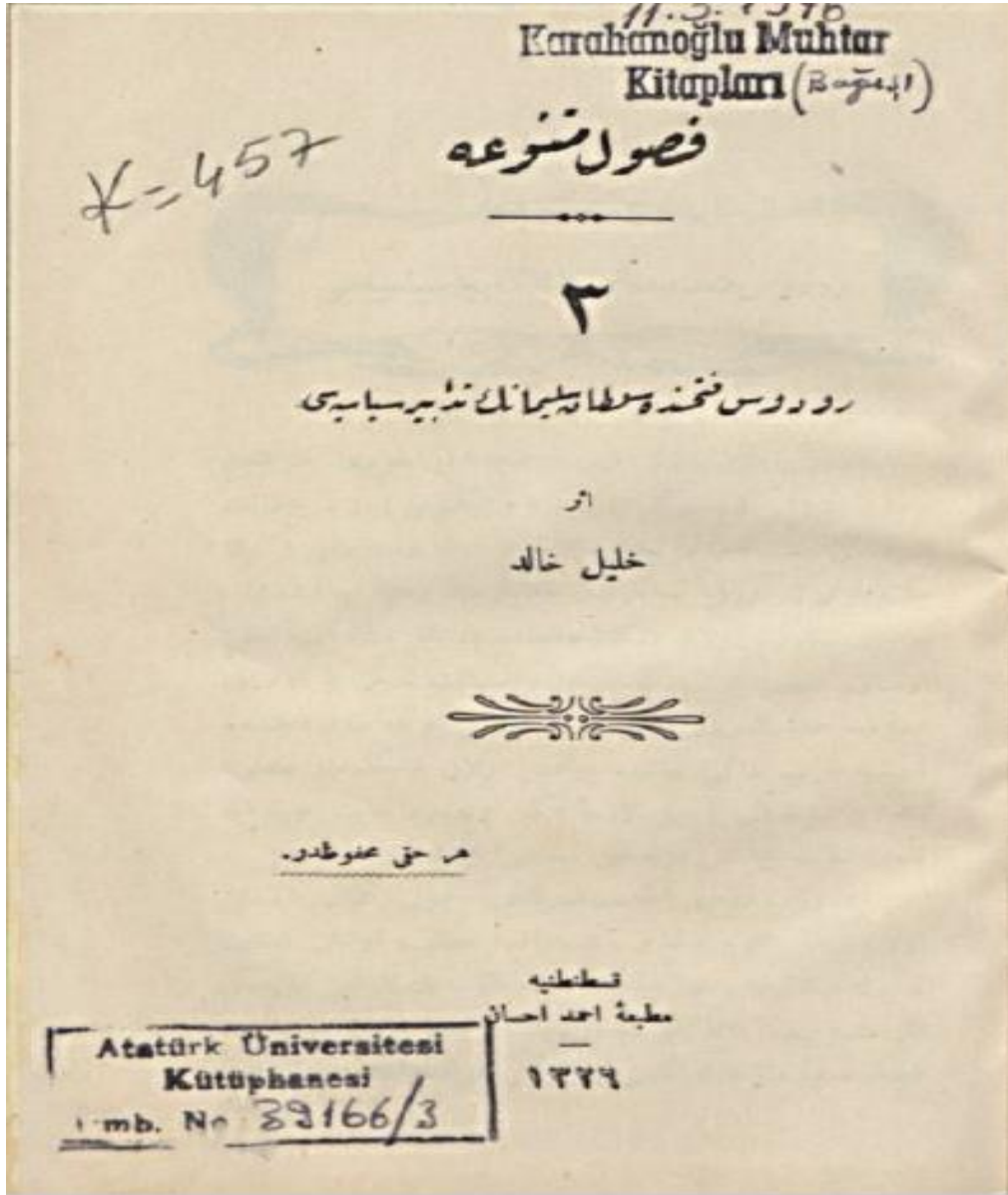
Ek-3: Eserde Geçen Bazı Kelimelerin Anlamları (M-S)

Memlük: Köle, Kul, Esir	Mugayir: Aykırı, Zıt	Müsellah: Silahlı, Silahlanmış	Nizam-ı Kenisa': Kilise nizamları
Menba': Kaynak	Muhaberat: Haberleşmeler	Müstağni: Gerekli ve Lüzumlu olmayan	P-R
Menfur: Nefret edilen	Muhabere: Haberleşme	Müstahkem: Sağlam, Sağlamlaştırılmış	Pişdar-ı Tecavüz: Öncü saldırı gücü
Merakib-i Ticaret-i Bahriye: Deniz ticaret gemileri	Muharebat-ı Diniye: Din için savaşmak	Müstefreşe: Odalık, Cariye	Rabian: Dördüncü olarak
Merdane: Er'e yakışır şekilde	Muharrer: Yazılmış, Yazılı	Müstehak: Hak etmiş, Hak eden	Rahm: Acıma, Şefkat etme
Mervî: Rivayet edilen, Anlatılan	Muhasara: Kuşatma, Kuşatmak	Müstevliit: Zapt eden, Her tarafı kaplayan	Rahne: Gedik, Hasar, Yarık, Bozukluk
Mes'uliyet: Sorumluluk	Muhasır: Kuşatan	Müşahadane: Görülenler, Şahit olunanlar	Reviş-i Siyaset: Siyaset tarzı veya yöntemi
Mesalih: İşler, Maslahatlar	Muhtar: Hür	Müşahade: Görmek, Seyretmek	Ric'at: Kaçma, Çekilme
Meşâkk: Eziyet, Sıkıntı	Mulâhaza-i Acayib: Şaşılacak düşünceler	Müşarünileyh: İsmi daha önce söylenmiş olan	Rical: Erkek, Mevki sahibi kimseler
Metanetli: Dayanıklı	Murahhas: Elçi, Devlet görevlisi	Mütecellisi: Meydana çıkması, Görünmesi	Rical-ı Devlet: Devletin ileri gelenleri
Mevaridat: Varılacak yerler ve yollar	Musarrah: Açıklanmış, Açık, Belli	Müteessif: Kederlenen, Üzülen	Ş
Mevki'-i Mümtaz: Üstün mevki	Musib: İsbetli, Doğru	Mütehaddien: Sürekli bir biçimde, Hiç ara vermeksizin	Sabi: Bebek, Küçük çocuk
Mezaya: İyilikler, Hasletler	Mutmainn: İçî rahat, Emin	Mütehammil: Dayanabilen, Tahammül eden	Saded: Maksat, fikir, Amaç
Mezkûr: Zikredilmiş, Bahsi geçmiş	Muvacehe: Yüzyüze gelmek, Yüzleşmek	Mütesaddi: Başlayan, Teşebbüs eden	Sadr: Kalp, Göğüs
Mezruat: Ekili olan şeyler veya yerler	Muvafakat-ı Efkâr: Karşılıklı anlaşılın fikirler	Mütevellid: Doğan, Ortaya çıkan	Safn: Bağışlamak, Affetmek
Mîle-i Muhtelif-i Efrence: Çeşitli Avrupa milletleri	Muvaffakiyat: Başarı	Müverrih: Tarihci, Tarih yazar	Sahayif-i Tarih: Tarih sayfaları, Tarih kitapları
Mîle-i Saire: Çeşitli milletler	Mübalâğa: Abartma, Abartı	Müzakere-i Teslim: Teslim görüşmesi	Sahib-u Vukuf: Bilgi sahibi
Mîsal: Örnek	Müctenib: Uzak duran, Çekinen	Ş	Sâir: Başkası, Diğer
Misilli: Benzeri, Gibi	Müdafaa: Defetmek, Savmak, Savunmak	Na-Hak: Haksız	Sakitâne: Ses çıkarmayarak, Sessizce
Muadel: Benzer, Aynı, Eşit	Mükâfat-ı Nakdiye: Para ödülü, Nakit ücret, Yevmiye	Naşi: Dolayı, Ötürü	Salisen: Üçüncü olarak
Muadel-i Müsaadat: Aynı izinler veya müsaadeler	Mülâyim: Yumuşak	Nazar-ı İbret: İbretle bakmak	Saniyen: İkinci olarak
Muahede: Devletlerarasında antlaşma	Münasebat: İlişkiler	Nefy: Sürgün etmek	Satvetşiar: Kuvveti meslek edinmek
Muâmelât: Davranışlar, Alış verişler	Münasib: Uygun	Neuzü: Sığınmak	Sefin-i Şahane: Büyük gemi, Şaha ait gemi
Muavenet: Yardım, Yardımcılık	Mündemic: İçine alınmış olan	Nev'i: Tür	Sefiray-ı Ecnebiye: Yabancı elçiler
Muayyeb: Ayp, Ayrılanmış	Münderic: Yer almış, İçinde bulunan	Nezdine: Huzur, Ön, Yakın	Sefir-i Mevkit: Tayin edilmiş elçi
Muazzeb: Eziyet çeken, Sıkıntıda kalan	Münzeviyâne: İnzivaya çekilircesine	Nisvan: Kadımlar	Sefk-i Dima': Kan dökmek veya akıtmak
Mucib: Gereken, Gerekli	Müretteb: Düzenlenmiş, Tertip edilmiş	Nizam: Düzen	Siyasiyat-ı hariciye: Dış siyaset
	Müsadif: Rastlayan, Tesadüf eden		Suret-i Müfrit: Haddi aşan hal

Ek-4: Eserde Geçen Bazı Kelimelerin Anlamları (S-Z)

Suret-i Şedide: Şiddetli biçimde	Tarik-i Bahr: Deniz yolu	Tesri': Hızlandırma, Acele ettirme	Y-Z
Sühulet: Kolaylık, Elverişli	Tasallut: Musallat olmak, Rahatsız etmek	Teşebbüs: Bir işe girişmek	Yevmen Ba'de Yevm: Günden güne
Şark: Doğu	Tavr-ı Hazin: Hüzünlü vaziyet veya hal	Teşkil: Meydana getirmek, Oluşturmak	Zamime-i Mülk: Topraklarına katma, Ekleme
Şedd: Engel, Kapama, Tıkama, Bağlama	Tavsif: Vasıflandırmak	Teşvik: İsteklendirme, Kışkırtma	Zaruri: Mecbur, Gerekli
Şedid-Üş Şekime: Başkasına boyun eğmeyen	Te'bid: Ebedileştirme, Sonsuzlaştırma	Tevlid-i Mazzarrat: Zarara sebep olmak	Zaya': Elden çıkma, Yok olma
Şerait-i Sulh: Barış şartları	Te'dib: Haddini bildirme	Tevsi': Genişletme, Bollaştırma	Zayiât: Kayıplar, Zararlar
Şerare-i İsyân: İsyân kıvılcımı	Te'min: Elde etme, Sağlamak	Tezevvüc: Evlenme, Eş alma	Zevc: Eş
Şerik-i Cürm: Suç ortaklığı	Te'sis-i Müsafat: İyi ilişkiler kurma	Tezyid-i Münesebat-ı Siyasiye: Siyasi ilişkileri artırma	Zuhur: Meydana çıkmak, Görünmek
Şevket: Kuvvet, Kudret	Te'vil: Redd	Tezyid-i Münesebat-ı Ticariye: Ticari ilişkileri artırma	
Şevket-i Osmaniye: Osmanlı'nın kudreti	Teati: Karşılıklı alıp vermek	Ticaret-i Bahriye: Deniz ticareti	
Şikâr: Ganimet, Ele geçirilen mal, Avlama	Tecdid-i Kuvvet: Kuvvet yenilemek	Ticaret-i Zutti: Zenci kabilelerin ticareti, Korsanlık	
İ	Tedarikat-ı Harbiye: Harp hazırlıkları	Tuğyan: Taşkınlık	
Ta'dâd: Sayma, Sayım, Değerlendirme	Tedvir-i Mesalih: İşleri idare etmek, Yönetmek	U-Û	
Ta'diya: Tecavüzler, Zulümler	Tefhim: Anlatmak, Bildirmek	Umur: İşler, Emirler, Hususlar	
Ta'kib: Gözlemek, Peşinden gitmek	Teheyhüc: Heyecanlanma, Coşma	Uzv-u Maktu': Kesilmiş organ	
Taaruz: Saldırma, Saldırı	Tekâlif-i Miriye: Devlete ait vergi	Ümid-i Necat: Kurtuluş ümidi	
Taaruzat-ı Müttemadi: Devamlı saldırı	Tekellüfat-ı Seferiye: Seferin zorluklarına katlanmak	Y	
Taassub-u mezheb: Kendi din veya mezhebini çok üstün görmek	Teksir: Artmak, Çoğalmak	Va'd: Söz vermek	
Tahkim: Kuvvetlendirme	Telakki: Kabul etmek, Almak	Vahim: Ağır	
Tahlis: Kurtarmak, Kurtarılmak	Telef: Yok olmak, Ölmek	Vaka': Olay	
Tahrirat: Yazı, Resmi mektup	Temettu': Kar, Fayda, Menfaat	Vâkı'a: Baştan geçen olaylar, Olan hadise	
Tahrir: Hırslandırma	Temkin: Tedbir, İhtiyat, Ölçülü hareket	Varid: Gelen, Akla gelen	
Tahşid: Toplama, Biriktirme	Tenkil: Uzaklaştırmak, Tepeleyip sindirmek	Vasıl: Ulaşan, Erişen	
Takbih: Ayıplama, kınama	Tercim-i Eşedd: Şiddetli taşlama veya recm	Vaz': Koyma, Konulma, Belirtmek	
Takrib: Yaklaşmak, Aşağı yukarı, Tahmini, Tahmin	Tergib: Şevklendirme, İsteklendirme	Vecihle: Sebeple, Suretle, Surette	
Tama': Aç gözlülük, Çok isteme	Tertib: Düzene koymak, Düzenleme	Vesatet: Aracılık, Aracılık yapma	
Tard: Sürme, Kovma, Hizmetten çıkarma	Tervic: Geçerli kalmak, Müsait karşılamak	Vücut: Var olmak, Bulunmak	

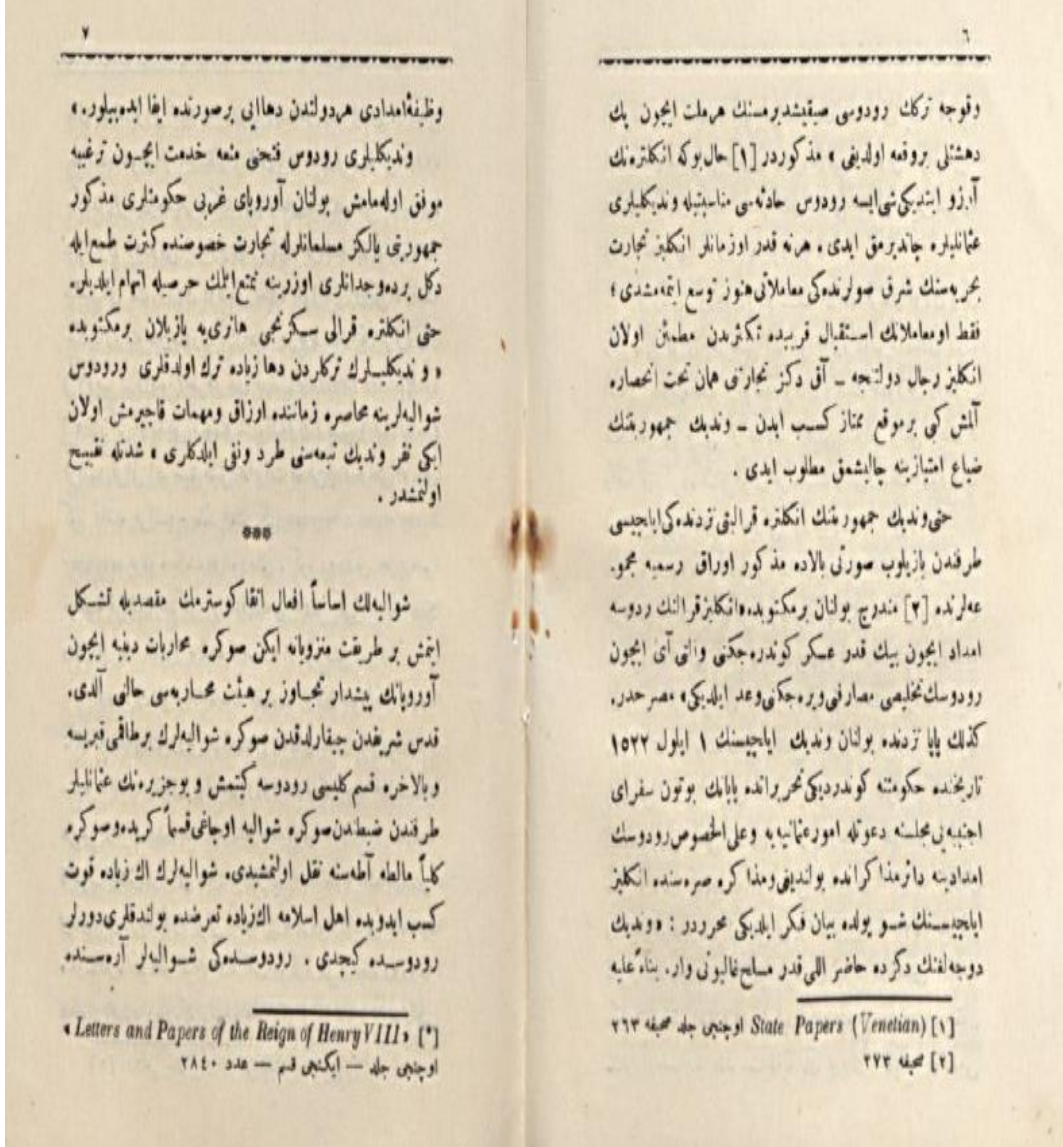
Ek-5: Atatürk Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Kütüphanesi'nde Bulunan Risalenin Kapak Sayfası

Ek-6: Atatürk Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Kütüphanesi'nde Bulunan Risalenin 2.Sayfasında Yer Alan Başlık ve İlk Paragraf

Ek-7: Atatürk Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Kütüphanesi'nde Bulunan Risalenin 6 ve 7. Sayfalarında Yer Alan Dipnot Örnekleri

Dipnotlar

- ¹ Halil Halid Bey otobiyografisinde doğum tarihini belirtmemiştir. (Halil Halid, 1903: 1-269). Halil Halid Bey hakkında yapılan çalışmaların büyük çoğunluğunda ise onun 1869 yılında dünyaya geldiği ifade edilmiştir. Fakat 30 Mart 1931 tarihli *Vakit* ve Cumhuriyet gazetelerinde yer alan taziye yazılarına bakıldığında doğum tarihi olarak 1868 tarihi verilmiştir. ("Halil Halit Bey". 1931, s. 1,2.; "Büyük Bir Ziya". 1931, s. 1,4).
- ² Halil Halid Bey otobiyografisinde amcası Mehmet Tevfik Efendi'yi biyografik olarak şu şekilde tanıtmıştır: "Amcam ailemizde devlet hizmetine giren ilk kişiydi. Halep, Şam, Kahire, Medine ve Mekke ve Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer merkezlerindeki yarı-dini mahkemelerde yaklaşık kırk yıl kadılık yaptıktan sonra, geçici olarak devlet hizmetinden emekli oldu." (Halil Halid, 2018, s. 142).
- ³ Halil Halid Bey'in Londra'dan İstanbul'a dönmeye ikna olmasında maddi sıkıntılar çekmesinin yanında Abdülhak Hamid'in (Tarhan) tavsiyeleri de önemli rol oynamıştır (Halil Halid, 2005, s. 15).
- ⁴ Abdülhak Hamid'in (Tarhan), Halil Halid Bey'in vefatı dolayısıyla *Cumhuriyet gazetesine* gönderdiği mektuptan anlaşıldığı üzere bu ikili ilk kez 1885 yılında Ebuzziya Tevfik Bey'in matbaasında karşılaşmış ve ikinci kez ise Ebuzziya Tevfik Bey'in, Halil Halid Bey'e tavsiyesi ile Londra'da görüşmüşlerdir (Abdülhak Hamid, 1931, s. 3).
- ⁵ E.J. W Gibb çocukluğundan beri Doğu edebiyatına olan merakı ve ilerleyen yaşlarında da bu alana yönelik araştırmalar yapması evindeki kütüphanesinin Türkçe, Farsça ve Arapça kitaplar ile dolmasını sağlamıştır. Kütüphanesinin zengin oluşu ve doğu edebiyatına ilgisi E. J. W. Gibb'in Londra'da bulunan sanatseverlerle yakınlaştırmıştır. Bu vesile ile yakın ilişki kurduğu kişilerden biriside Halil Halid Bey'dir. (Ferrard, 1996, s. 64-65). Hiç kuşkusuz Halil Halid Bey'in E.J.W. Gibb ile tanışması İngiltere'deki ilim hayatını olumlu yönde etkilemiş ve Cambridge Üniversitesi'nde hoca olmasının temel amili olmuştur.
- ⁶ Halil Halid Bey "*Sırat-ı Müstakim*" dergisinde E.J.W. Gibb'in ölümüne müteakip *A History of Ottoman Poetry* adlı eser ve arkadaşı Gibb hakkında bir mukaddime kaleme almıştır. (Halil Halid, 2005, s. 16). Ayrıca *A History of Ottoman Poetry* adlı eserin birinci cildi 1900'de yayınlanmıştır. Eserin 1909 tarihinde tamamlanan altıncı cildinin önsözünü Halil Halid Bey kaleme almıştır. (Öztürk, 2005, s. 44-45).
- ⁷ *Near East* adlı İngiliz gazetesinden alıntı yapılarak 13 Temmuz 1911 tarihinde *Sırat-ı Müstakim* dergisinde "*Halil Halid Bey'in İstifası*" başlıklı yazıda: Kısa bir biyografik bilginin yanında Halil Halid Bey'in vatanına doğrudan hizmet etmek için görevinden istifa edip İstanbul'a gelme niyetinde olduğu vurgulanmıştır. *Sırat-ı Müstakim* dergisinde çıkan yazının Latin harflerine transkripsiyonu için bk. (Halil Halid, 2005, s. 39-41).
- ⁸ Halil Halid Bey'in Londra'da yapılacak Camii için Seyyid Emir Ali gibi bazı şahsiyetler ile mektuplaştığına dair bk. (Seyyid Emir Ali, 1911, s. 363)
- ⁹ Halil Halid Bey'in İstifası ve kısa bir biyografisi için *Sırat-ı Müstakim*de yer verilen yazı için bk. (Halil Halid Bey'in İstifası. 13.7.1911, s. 301-304)
- ¹⁰ Halil Halid Bey, İttihat ve Terakki Fırkasının bir mensubu olmasına rağmen Hilafet makamını tam manasıyla kavrayamadıkları gerekçesiyle İttihatçıları da eleştirmiştir (Patacı, 2012, s. 202)
- ¹¹ Halil Halid Bey mebusluk yaptığı dönemde bir yandan da *Sebilürreşad* dergisinde (Ç.Ş.Z.) imzasıyla (ilki 23 Mayıs 1912 sonuncusu 9 Eylül 1912 tarihine ait) yaklaşık on yazı kaleme almıştır. Muhtemelen siyasi sorumluluklarından dolayı dergideki yazılarında (Ç.Ş.Z) takma adını kullanmıştır (Halil Halid, 2005, s. 27).
- ¹² Halil Halid Bey'in "*Die İslamische Welt*" dergisinde çıkan makaleleri için bk. (Öztürk, 2005, s. 166).
- ¹³ Eserin 6. sayfasında bulunan müellife ait alıntı: [^] *State Papers (Venetion), Üçüncü Cild, sahife 263.*
- ¹⁴ Eserin 6. sayfasında bulunan müellife ait alıntı: [^] *Sahife 273.*
- ¹⁵ Eserin 7. sayfasında bulunan müellife ait alıntı: [*] *Letters and Paper of the Reign of Henry VIII, Üçüncü Cild-İkinci Kısım-Aded-2840.*; Halil Halid Bey bu alıntısında eser yazarının adından bahsetmemiştir. Eserin ilk dört cildinin editörlüğünü John Sherren Brewer adlı İngiliz tarihçi yapmıştır. bk. (John Sherren Brewer, 2021).
- ¹⁶ Eserin 8. sayfasında bulunan müellife ait alıntı: [^] (Ernest Lavis- Alfred Rambo), *Histoire General, Dördüncü Cild-721.ci Sahife.*
- ¹⁷ Dönemin Rodos yöneticisinin ismi için bk. (Kiel, 2008, s. 156)
- ¹⁸ Eserin 9. sayfasında bulunan müellife ait alıntı: [^] *Letters and Paper of the Reign of Henry VIII, Üçüncü Cild-İkinci Fasıl-Aded Mektub 1204.*
- ¹⁹ Eserin 9. sayfasında bulunan müellife ait alıntı: [^] *Aynı Kitabdan. Sahife 904.*
- ²⁰ Eserin 10. sayfasında bulunan müellife ait alıntı: [^] *Calender of State Papers (Venetians), Üçüncü Cild- Sahife 245.*; Halil Halid Bey'in yazarı hakkında bilgi vermediği bu eser altı cilt olup Rawdon Lubbock Brown adlı İngiliz tarihçi tarafından hazırlanmıştır bk. (Rawdon Brown, 2020).
- ²¹ Eserin 12. sayfasında bulunan müellife ait alıntı: [^] *Sahife 48.*
- ²² Eserin 13. sayfasında bulunan müellife ait alıntı: [*] *Letters and Papers etc., Üçüncü Cild-İkinci Fasıl- Sahife 984.*
- ²³ Eserin 14. sayfasında bulunan müellife ait alıntı: [^] *Whitworth Porter nam İngiliz cezalının: <<A History of the Knights of Malta>> 'ünvanlı şövalye tarihinden. Sahife 355.*
- ²⁴ Eserin 15. sayfasında bulunan müellife ait alıntı: [^] (l'Abbe de Vertot), *Histoire de l'Ordre des Chevaliers de Malta, Üçüncü Cild. Sahife 250.*
- ²⁵ Eserin 15. sayfasında bulunan müellife ait alıntı: [^] *Hammer'in: Histoire de l'Empire Ottoman, 'ünvanlı tarihinden. Beşinci Cild. Sahife 340.*
- ²⁶ Eserin 18. sayfasında bulunan müellife ait alıntı: [^] *Whitworth Porter nin: <<A History of the Knights of Malta>> tarihinden. Sahife 271.*
- ²⁷ Eserin 19-20. sayfasında bulunan müellife ait alıntı: [^] *Bu muhtıranın sureti: Calender of Letters and Dispatches relating Negoeiations between England and Spain. Nam mecmu'a evrakından alındı. İkinci Cild. Sahife 533.*; Halil Halid Bey'in bahsettiği mecmua Gustav Adolf Bergenroth adlı bir Alman tarihçi tarafından hazırlanmıştır. Bk. (Gustav Bergenroth, 2020).

Kaynakça

- (1911, Temmuz 13). Halil Halid Bey'in istifası. *Strat-ı Müstakim*.
- (1931, Mart 30). Büyük bir ziya. *Cumhuriyet*.
- (1931, Mart 30). Halil Halid Bey. *Vakit*.
- (2020). *Gustav Bergenroth*. Wikipedia. https://en.wikipedia.org/wiki/Gustav_Bergenroth adresinden 26.04.2021 tarihinde alınmıştır.
- (2020). Osmanlıca sözlük. <https://dervaze.com/> adresinden 27.12.2020-8.1.2021 tarihleri arasında alınmıştır.
- (2020). Osmanlıca sözlük. <https://www.kamusturki.com/> adresinden 27.12.2020-8.1.2021 tarihleri arasında alınmıştır.
- (2020). Osmanlıca sözlük. <https://www.luggat.com/> adresinden 27.12.2020-8.1.2021 tarihleri arasında alınmıştır.
- (2020). *Rawdon Brown*. Wikipedia. https://en.wikipedia.org/wiki/Rawdon_Brown adresinden 26.04.2021 tarihinde alınmıştır.
- (2021). *John Sherren Brewer*. Wikipedia. https://en.wikipedia.org/wiki/John_Sherren_Brewer adresinden 26.04.2021 tarihinde alınmıştır.
- Ferrard, C. E. (1996). John Wilkinson Gibb. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (C.14, ss. 64-66). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Halil Halid. (1326/a). *Füsûl-i mütenevvi'a I, İslâm ile Nasrâniyyetin münâsebât-ı asliyyesi*. (1.Baskı). Matbaa-i Ahmed İhsan.
- Halil Halid. (1326/b). *Füsûl-i mütenevvi'a II, Türkler ile İngilizlerin ilk teması*. (1.Baskı). Matbaa-i Ahmed İhsan.
- Halil Halid. (1326/c). *Füsûl-i mütenevvi'a III, Rodos fethinde Sultan Süleyman'ın tedâbir-i siyâsiyesi*. (1.Baskı). Matbaa-ı Ahmed İhsan.
- Halil Halid. (1327). *Füsûl-i mütenevvi'a IV, Şehzâde Cem vâk'asında mes'ele-i hamîyyet*. (1.Baskı). Matbaa-ı Hayriye.
- Halil Halid. (1903). *Halil Halid'in mücadelesi*. (1.Baskı). (M. Ünal, Çev.). Yakın Plan Pro. Yayınları. (2018).
- Halil Halid. (1903). *Bir Türkün ruznamesi*. (1.Baskı). (R. Bürüngüz, Çev.). Klasik Yayınları. (2008).
- Halil Halid. (1903). *The diary of a Turk*. (1.Baskı). Adam and Charles Black [A&C Black] Yayınları. <https://archive.org/details/39020025955272-the diary of a turk> adresinden 25.01.2022 tarihinde alınmıştır.
- Halil Halid. (1906). *Cezayir hatıratı*. (1.Baskı). (C. Çiftçi, Çev.). Hece Yayınları. (2007).
- Halil Halid. (1907). *Hilal ve Haç kavgası*. (1.Baskı). (G. Şahin, Çev.). Babıali Kültür Yayıncılık. (2017).
- Halil Halid. (1912). *Türk ve Arap*. (3.Baskı). (M. E. Düzdağ, Çev.). Yeni Zamanlar Yayınları. (2005).
- Halil Halid. (1925). *İngilizlerin Osmanlıyı yok etme siyaseti Musul-Kerkük –Arabistan*. (1.Baskı). (O. Sakin, Çev.). Ekim Yayınları. (2008).
- Karaca, T. N. (2015). Osmanlı aydını Halil Halid Bey'in emperyalizme dair düşünceleri ve İngiliz başbakanı William Ewart Gladstone'a anti-emperyalist tepkisi. *XVI. Türk Tarih Kongresi Ankara 20-24 Eylül 2010*. Ankara, Türkiye.

- Kiel, M. (2008). Rodos. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (C. 35, ss. 155-158). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özcan, A. (1997). *Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*. (2.Baskı). İSAM Yayınları.
- Öztürk, K. (2005). *Cambridge'de bir Türk eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)*. [Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Patacı, B. (2012). Halil Halid Efendi ve İslam ile Nasrâniyet'in münasebât-ı asliyesi. *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*. 9 (3). ss. 201-215. <https://dergipark.org.tr/en/pub/milel/issue/10468/128171> .
- Seyyid Emir Ali. (1911, Ağustos 10). Seyyid Emir Ali'den Halil Halid Bey'e. *Sırat-ı Müstakim*.
- Şahiner, Y. (2021). Halil Halid Bey ve 'Şehzade Cem vak'asında mesele-i hamiyet' adlı risalesi. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 72, 315-345. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ataunitaed/issue/65008/998281> .
- Tarhan, A. H. (1931, Mart 31). Halil Halit Bey. *Cumhuriyet*.
- TBMM. (1912). *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi [M.M.Z.C]2.Dönem 1.Toplantı. 05.04.1328 (1912) Perşembe*. Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi (Meclis-i Mebusan). https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_dergisi_pdfler_mmb.meclis_donemleri?v_meclisdonem=0%20.
- Tokgöz, A. İ. (1931, Nisan 2). Rahmetli Halil Halit Bey ve Mister Gibb ile Mister Browne. *Resimli Uyanış Servetifünun*.
- Uzun, M. İ. (1997). Halil Halid Bey. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (C. 15, ss. 313-316). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Wasti, S. T. (1993). Halil Halid: Anti-imperialist Muslim intellectual. *Middle Eastern Studies*. 29 (3), 559-579. https://www.jstor.org/stable/4283583?seq=2#metadata_info_tab_contents .